

मोहरिते सच्चवयणस्स पल्लिमंथू ('ठागंग'सूत्र, ५२९)
'मुखरता सत्यवचननी बिघातक छे'

अनुसंधान

प्राकृत भाषा अने जैन साहित्य विषयक
संपादन, संशोधन, माहिती वगैरेनी पत्रिका

५

संकलनकार : मुनि शीलचन्द्रविजय
हरिवल्लभ भायाणी

श्री हेमचंद्राचार्य

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशतान्दी
स्मृतिरांस्कार शिक्षणनिधि
अहमदाबाद

१९९५

मोहरिते सच्चवयणस्स पलिमंथू (ठाणंग-सुत्त, ४२९)

'मुखरता सत्यवचननी विघातक छे'

अनुसंधान

प्राकृत भाषा अने जैन साहित्य विषयक
संपादन, संशोधन, माहिती वगैरेनी पत्रिका

५

संपादके : मुनि शीलचंद्रविजय

हरिवल्लभ भायाणी

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचंद्राचार्य नवम जन्मशताब्दी
स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि
अमदावाद

अनुसंधान : ५

संपर्क : हरिवल्लभ भैयाणी
२४/२, विमानगर, सेटेलाईट रोड,
अमदावाद-३८० ०१५

प्रकाशक : कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य नवम
जन्मशताब्दी स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि,
अमदावाद, १९९५

किंमत : रू. २५-००

प्राप्तिस्थान : सरस्वती पुस्तक भंडार
११२, हाथीखाना, रतनपोळ,
अमदावाद-३८० ००१

मुद्रक : क्रिश्ना प्रिन्टरी
हरजीभाई ऐन. पटेल
९६६, नाराणपुरा जूना गाँव, अमदावाद-३८० ०१३
दूरभाष : ७४८४३९३

निवेदन

'अनुसन्धान' धीमी गतिए पण आगळ वधी रह्युं छे, ए बदल सहज परितोष अनुभवाय छे. प्रथम त्रण अंके सुधी तेनी नकलो संशोधनना क्षेत्रमां कार्य करनार अनेक मुनिवरो, विद्वानो, अभ्यासीओने तेम ज पत्रपत्रिकाओ तथा संस्थाओने मोक्लवामां आवेली. चोथा अंकथी ते प्रथामां थोडीक मर्यादा आंकी, अने केटलांक स्थळे ए अंक भेट मोक्ल्यो, तेमां एक छापेल पहोंच धरावतुं काड पण मोक्ल्युं. खेदनी बाबत एटली ज के आ काडमां पोताना हस्ताक्षर करी टिकिट लगाडी पाछुं मोक्लवानी चीवट पण, पांच-छ व्यक्तिने बाद करतां, कोईए राखी नथी ! अने प्रथमना त्रण अंके मेळवनाराओ पैकी कोईनी, चोथो अंक प्रकट थयो के नहि ?/ थरो के नहि ?/ थाय त्यारे मोक्लशो के नहि ?, आवी पडपूछ पण आवी नथी. 'अनुसन्धान' अनियतकालिक छे, अने ट्रस्टनी आर्थिक जोगवाईने आधीन तेनी प्रकाशन-वितरण-व्यवस्था होय छे, एटले लवाजमनो तो कोई प्रश्न ज नथी; छतां आटली बधी उदासीनता केम हरो ? तेवो प्रश्न, आ स्थितिमां, कोईने पण थाय खरो.

अस्तु. फ्री एकवार जाहेर करीए के आ पत्रिका संशोधनात्मक पत्रिका छे. ऊहापोह संशोधननो पायो छे. आमां आ आम ज होय/हतुं/हरो-एवा वलणने कोई अवकाश न होय. आ दृष्टिने लक्ष्यमां राखी अभ्यासीओ आ पत्रिकांमां रस ले ते अपेक्षित छे.

: आर्थिक सौजन्य :

श्री कारेलीबाग श्वेताम्बर मूर्तिपूजक जैन संघ, वडोदरा

तरफथी 'अनुसंधान-५'ना प्रकाशनमां संपूर्ण

आर्थिक सहयोग प्राप्त थयेल छे.

अनुक्रम

१. 'धूमावलि'-प्रकरणं	संपा. आ. विजयसूर्योदयसूरि	१
२. प्राकृतशब्दा संस्कृते नानार्थाः	संपा. शीलचंद्रविजय गणी	४
३. 'शब्दार्थ चन्द्रिका' (पं हंसविजय-विरचित)	संपा. मुनि धर्मकीर्तिविजय	१२
४. वे सरस्वती-स्तोत्र	संपा. मुनि रत्नकीर्तिविजय	२४
५. हीरविजयसूरिनो लेख	संपा. मुनि महाबोधिविजय	३९
६. शत्रुंजय-मंडन-ऋषभदेव-स्तुति	संपा. मुनि भुवनचन्द्र	४०
७. 'चोवीस-जिन नमस्कार' (अष्टमी, माहात्म्य-गर्भ) (वापक यशोविजय-कृत)	संपा. शीलचन्द्रविजय गणि	४४
८. त्रण चउवीसी विहरमाण-जिन-स्तवन (लक्ष्मीसगरसृष्टि-शिष्य-कृत)	संपा. मुनि कल्याणकीर्तिविजय	४७
९. 'उवहाण पइट्ठा पंचासग' उपरथी फलित थतो एक मुद्दो	पं. शीलचन्द्रविजय गणि	५२
१०. उमास्वाति-आर्यसमुद्रनां नवप्राप्त पद्यो विषे	मधुसूदन ढांकी	५४
११. रिस्टोरेशन ऑफ धी ओरिजिनल लेग्वेज ऑफ धी अर्धमागधी टेक्स्ट्स : एक परिचय	के. आर. चन्द्र	६०
१२. टूंक नोंध		६३-६७
१. वाचक उमास्वाति(?)नुं वधु एक पद्य		
२. शुं आ गप्पुं गणाय ?		
३. 'स्थूर' विषे बे वधु उल्लेखो		
४. 'नखच्छोटिका', 'ढौक', 'सुखासिका/दुःखासिका', 'ललते'	शीलचन्द्रविजय गणि	
५. 'पांडवचरित्र-बालावबोध'ना थोडाक शब्दप्रयोगो विषे मुनि भुवनचन्द्र		

६. केटलाक कथाघटको

६८-८०

- १ परपुस्वनो संग निवारवा स्त्रीने पेटमां संताडी राखवी
२. बोलायेलां बचनो अकस्मात् सांभळी भळतो
ज अर्थ लेता हत्याराथी उगारो थवो
३. चार मूर्खाओ
- ४ गामडाह्यानो अज्ञानविलास : होदड जोशी
५. अकलना ओथमीर
६. अज्ञान ढांक्युं न रहे
७. उत्तम पुत्र प्राप्तिनुं शरती वरदान
८. खाउधरो शिष्य
९. सामान्य शब्दोनुं मार्मिक अर्थघटन

ह. भायाणी

७. प्रयोगनी पगदंडी

८१-८४

१. 'सीझवुं' के 'सीजवुं'
२. 'सुनासणा'
३. झंबइकगीतनुं वधु एक उहाहरण
४. गोरखनाथनुं एक पद

ह. भायाणी

नवप्रकाशित साहित्यनो परिचय

८५

प्रकाशन-माहिती

८७

८. अज्ञातकर्तृक अर्हत्प्रवचनसूत्र-सविवरण

सं. शीलचंद्रविजय गणि ८८

सूरिपुरन्दर श्री हरिभद्रसूरि-विरचित

“धूमावली”-प्रकरण

—सं. आ. विजयसूर्योदयसूरि

आचार्य श्री हरिभद्रसूरि महाराजनी अनेक रचनाओ प्रसिद्ध अने प्रतिष्ठित छे. तेमनी रचेली कृतिओनी नोंध 'गणधरसार्धशतकवृत्ति' (सुमतिगणि, सं. १२९५)मां तथा 'चतुर्विंशतिप्रबन्ध' (राजशेखरीय)मां मळे छे. ('हरिभद्रसूरि: जीवन अने कवन', ही. र. कन्नडिया, वडोदरा, पृ. ४८). पण ते सूचिओमां 'धूमावली' नामनी रचनानी कोई नोंध नथी.

'धूमावली'नी प्राप्ति फुटकर-पत्रोमांथी आनायासे थई छे. एक ज पत्र, ते पण छेडेथी फटेलुं, जूनां पत्रो फेंदता फेंदता मळी आव्युं, अने ते जोतां १४मी गाथामां स्थित 'भवविरह' पदे ध्यान आकर्ष्युं. आ पद तो हरिभद्रसूरिजीनी पाकी ओळखनुं पद गणाय. एटले आनी प्रतिलीपि अत्रे प्रस्तुत करी छे. आना विशे क्यांक उल्लेख मळे के आनी बीजी नकलो मळी आवे, तो आ कृति अने तेना कर्ता विशे वधु चोक्साई करी शकय. अत्यारे तो 'भवविरह' पदने ज प्रमाणभूत गणी ते हरिभद्रसूरि-कृत समजी अहीं प्रसिद्ध करवामां आवे छे.

'जिनरत्नकोश' (वेलणकर, ई. १९४४, पृ. १९८) तपासतां तेमां जयभूषणकृत 'धूमावलिक' नामक कृतिनो तथा 'धूमावल्यादिवृत्ति' नामे शीलाचार्यनी रचनानो उल्लेख छे. वादिवेताल शान्तिसूरिकृत 'पर्वपंचाशिक' पर शीलाचार्यकृत वृत्ति ते ज 'धूमावल्यादिवृत्ति' होवानुं प्रा. वेलणकर निर्देशे छे.

'पर्वपंचाशिक' जो के जिनेश्वरनी स्नात्रादिपूजाना विषयनी ज रचना छे, अने प्रस्तुत कृति पण धूपपूजाना विषयनी ज छे, छतां आ 'धूमावली' स्वतंत्र अथवा जुदी ज कृति छे, तेम कल्पना थाय छे. कृतिमां तूटतो अंश अटकलथी [ ] मां उमेयों छे. देखीता लेखनदोष सुधारी लीधा छे. लखावट जोतां प्रति (पानुं) संभवतः १७ मा सैकनुं जणाय छे.

(२)

“धूमावली”- प्रकरणम् ॥

असुरिंदसुरिंदाणं किल्लरगंधव्वचंदसूराणं ।
विज्जाहरियसुराणं सजोगसिद्धाण सिद्धाणं ॥१॥
मुणियपरमत्थवित्थर-विगिट्ठिविहितवसोसियंगाणं ।
सिद्धिवहुनिब्भरुक्कंठियाण जोगीसराणं च ॥२॥
जे पुज्जा भगवंतो तित्थयरा रगदोसतमरहिया ।
विणयपणएण तेसिं समुद्धओ मे इमो धूओ ॥३॥
तित्थंकरपडिमाणं कंचणमणिरयणविहुममयाणं ।
तिहुअणविभूसगाणं सासय-सुरवरकयाणं च ॥४॥
चमरबलिप्पमुहाणं भवणवईणं विचित्तभवणेषु ।
जाओ य अहोलोए जिणिंदचंदाण पडिमाओ ॥५॥
जाओ य तिरियलोए किल्लरकिंपुरिसभूमिनयरेसु ।
गंधव्वमहोरगजक्खभूय तह(य)रक्खसाणं च ॥६॥
जाओ य दीवपव्वय-विज्जाहरपवरसिद्धभवणेषु ।
तह चंदसूरागरिक्ख-तारागाणं विमाणेषु ॥ ७ ॥
जाओ य उड्डलोए सोहम्मीसाणवरविमाणेषु ।
जाओ मणोहरसणंकुमारमार्हिंदकप्पेषु ॥ ८ ॥
जाओ य बंभलोए-लंतयसुक्के तहा सहस्सारे ।
आणयपाणयआरण-अच्चुयकप्पेषु जाओ य ॥ ९ ॥
जाओ गेविज्जेसुं जाओ वरविजयवेजयंतेसु ।

(३)

तह य जयंतपराजि[यविमा]णसव्वट्टसिद्धेसु ॥ १० ॥
सिद्धाण य सियघणकम्म-बंधमुक्कण परमनाणीणं।
आयरिया [ण तहेव य पं]चविहायारनिरयाणं ॥ ११ ॥
तह य उवज्जायाणं साहूणं ज्ञाणजोगनिरयाणं।
तवसो(सु)सियसरीराणं सिद्धिवहूसंगमपराणं ॥ १२ ॥
सुयदेवया वि पंकय-पुत्थ[य]मणिरयाणभूसियक्काए।
वेयावच्चगराण य समुद्धओ मे इमो धूओ ॥ १३ ॥
एवं अभित्थुया मो (मे) भावसुगंधेण परमधूवेण।
तित्थयरसिद्धपमुहा सव्वे वि कुणन्तु भवविरहं ॥ १४ ॥

* * *

प्राकृतशब्दाः संस्कृते नानार्थाः ॥

-सं. पं. शीलचन्द्रविजय गणि

छणीना प्र.श्री कान्तिविजयजी-शास्त्रसंग्रहमां क्र. ७१३नी प्रति, नामे 'प्राकृत शब्दोना संस्कृत अर्थ' एवी छे. २ पत्र छे. संभवतः १७मा शतकनी छे.

मूल १४ प्राकृत गाथाओ छे, ते पर संस्कृत विवरण छे. मूळ बीजी गाथाना "निन्हणकइणा भणिज्जंतं" ए सन्दर्भ जोतां 'निन्हण' नामे कोई कवि आ कृतिना कर्ता जणाय छे. आथी विशेष परिचय प्राप्त नथी. ६६ प्राकृत शब्दोना संस्कृत-अनेकर्थो आमां कर्ताए वर्णव्या छे, जे प्रारंभिक अध्येताओने तेमज रचयिता अभ्यासुओने उपयोगी थई पडे तेम छे.

प्राकृतशब्दाः संस्कृते नानार्थाः ॥

इक्कम्मि पए पयडत्थसंगए बहुलअत्थसंदोहं।

अप्पम्मि व अप्पाणं पिच्छंती भारई जयइ ॥ १ ॥

इक्कं पाययसदं सक्कयभेएण बहुविहवियप्पं।

निसुणंतु सुअणसत्था ! निन्हणकइणा भणिज्जंतं ॥ २ ॥

मुणह पउत्तं एआरहेहि अहरं च पंचभेएण।

अउलं चिअ पंचविहं सत्तासं छव्विहं होइ ॥ ३ ॥

अत्र प्राकृते 'पउत्त' इति शब्दस्य संस्कृतेन व्याख्यायमानस्यैकदशार्था भवन्ति। यथा-प्रयुक्तं प्रेरितं १। प्रयुक्तः प्रमोहितः२। प्रवृत्तो मन्दः ३। प्रगुप्तोऽविज्ञातस्वरूपः ४। प्रकुप्तोऽतिशयेन कोपाविष्टः ५। प्रवृत्तः कर्तुं प्रस्तुतः ६। प्रोक्ते भणितः ७। प्रपुत्रः पुत्रपुत्रः ८। पदोक्तः पदकथितोऽर्थः ९। पयोक्तः पयसा मिश्रितः १०। प्रोक्तः सूत्रादिविद्धो हारादिः ११। एवमेकदशार्थाः 'पउत्त' शब्दस्य ॥

तथा 'अहर' इति पञ्चधा। यथा -अधर ओष्ठाद्यनेकर्थः१। अगृहो गृहरहितः२। अभरो भररहितः ३। अहरं अमहेश्वरं ४। अखरः कोमलः, अरासभः अपदुर्वा इत्ययं पञ्चप्रकारः ॥

'अउलः' पञ्चधा। यथा-अतुलोऽपरिमाणः १। अकुलः कुलरहितः २। अगुलः इक्षुविक्रमभावः ३। अपुलोऽमहान् ४। अचुलोऽस्निग्धः ५।

एवं 'सत्तास' इति षोढा । यथा -सत्रासः सभयः १ । सप्ताश्वः सूर्यः २ । सत्त्वाशो जीवादनः ३ । शक्त्रश्चो रथः ४ । शशाश आकृष्टाभिलाषः ५ । सत्त्वासः शूरः ६ । एते षट् ॥ इति प्रथमगाथार्थः ॥

सयलो अट्टविहाणो सत्तसु भेएसु पयडिओ सवओ ।

पययन्ति सत्तभेओ पंचसु भेएसु सुइ सहो ॥ ४ ॥

'सयल' इत्ययं संस्कृतेनाष्टधा । यथा-शकलः खण्डः १ । सकलं समग्रं २ । सदलः सपत्रः सकटको वा ३ । सजलं सनीरं ४ । सतलं साधारं ५ । सचलं सकम्पं ६ । सगलः सकण्ठः ७ । स्वकल आत्मवर्गग्राहकः ८ इत्यष्टौ ॥

'सवय' इति सप्तधा । यथा -स्वपदं स्वस्थानं १ । श्रवको दाता २ । सव्रतः सानुष्ठानः ३ । सव्रजः सगोकुलः ४ । सवया वृद्धः समानो वा ५ । सवचा वाग्मी ६ । सबको बक्युतः ७ । एते सप्त ॥

'पयय' इति सप्तधा । यथा-पयोजं कमलं १ । पयोदो मेघः २ । पयोगा नदी ३ । पतगः पक्षी ४ । पदगः पदातिः ५ । प्रकृतं प्रस्तुतं ६ । प्रगतः प्रचलितः ७ । एते सप्त ॥

'सुइ' इति पञ्चधा । यथा - श्रुतिर्वेदाद्यनेकार्थः १ । श्रुतिः प्रवाहः २ । शुचिराषाढाद्यनेकार्थः ३ । शुदिः शुक्लपक्षो लोकप्रसिद्धः ४ । शुचिः स्नानं ५ । एते पञ्च ॥

'सुरयण' सहो पञ्चसु, छसु भाणिओ अप्पमाणसहो य ।

तह तब्भेओ अमओ चउसुं अणहन्ति भणियव्वो ॥ ५ ॥

अत्र 'सुरयण' इति पञ्चधा भवति । यथा-सुराणो देवसमुदायः १ । सुरदनः सुदन्तः २ । सुरचनं विशिष्टरचनायुक्तं वस्तु ३ । सुरत्वं पद्मरागादि दोषरहितं ४ । सुरजनं शोभनरागः ५ । एते पञ्च ॥

'अप्पमाण' इति षोढा । यथा-अप्रमाणोऽमर्यादाद्यनेकार्थः १ । अल्पमानः स्वल्पाहंकारः २ । आत्ममान आत्मतुल्यः ३ । आप्यमानः प्राप्यमानः ४ । अपर्यमाणो दौक्यमानः ५ । अप्रमाज्ञो महच्छासनः ६ ।

'अमय' इति षोढा। यथा-अमृतं पीयूषं १। अमृगो मृगरहितो देशः २। अमृतं अनभीष्टं ३। अमदो मदरहितः ४। अमृजोऽशुद्धः ५। अमयं हरिमयं ६। एवं षट् ॥

'अणह' इति चतुर्धा। यथा-अनखो नखहीनः १। अनघोऽपापः २। अनभोऽशून्यं ३। अनहो बन्धरहितः ४। एवं चत्वारः॥

अट्टविहो सज्जत्थो पंचविहो सायरत्ति सत्थित्ति।

चउहा विज्ज त्ति पयं तह सज्जो होइ तब्भेओ ॥ ६ ॥

'सज्जो'ऽष्टधा। यथा-सर्जो रालावृक्षः १। सज्जः प्रह्वः २। सज्यं समारोपितप्रत्यञ्चं धनुः ३। साज्यं सघृतं ४। सद्यस्तत्क्षणं ५। साद्य आदियुक्तं ६। सार्य आर्ययुक्तः ७। षड्जः स्वरविशेषः ८॥

'सायर' इति पञ्चधा। यथा-सादरः सगौरवः १। स्वादरः स्वादुदाता २। सागरोऽब्धिः ३। साकर आकरयुक्ते देशः ४। सातरः सुखदः ५॥

'सत्थि' इति पञ्चधा। यथा-स्वस्तिराशीर्वचः १। शस्तिः शस्त्रागारं शुद्धं वा २। सक्थिर्जानुः ३। शास्तिदण्डः ४। शास्तिः शाधिः ५॥

'विज्ज' इति चतुर्धा। यथा -वैद्यो भिषक् १। वीर्यं बलं २। वेद्यं ज्ञेयं ३। वीज्यं निर्वाप्यं ४।

'सज्ज' इति चतुर्धा। यथा-सह्यः पर्वतः सहनीयो वा १। साध्यं निष्पाद्यं २। सह्यः सप्रातः ३। साहाय्यं सहायित्वं ४॥ इति तुर्यगाथा पर्यायाः॥

णायं अहयं सवहं अहिमयरं तह सहाए संजुत्तं।

पंच वि पंच पयार नायव्वा सत्थकुसलेहिं ॥७॥

एते 'णाय' दि पञ्चापि पृथक् पृथक् पञ्चार्थाः। यथा-नाकः स्वर्गः १। नागः सर्पाद्यनेकार्थः २। नादः शब्दः ३। न्यायो नीतिः ४। ज्ञातमुदाहरणं अवगतं वा ५॥

"अहयं" पञ्चधा। अहयोऽनश्वः १। अहतोऽप्रहतः २। अथ चेत्यानन्तर्यार्थमयं ३। अभयो निर्भयोऽपि ४। अभगोऽयोनिः ५॥

'सवह' इति पञ्चधा। यथा-स्वपत स्वापं कुस्त १। शपथः प्रतिज्ञा २। सपथः समार्गः ३। सवहः सवाहनः ४। स्ववध आत्मवधः ५॥

'अहिमयरः' पञ्चार्थो यथा-अधिमकरः समुद्रः १। अहिमकरः सूर्यः २। अहिमचरः सर्पः ३। अभिमतरोऽभीष्टदाता ४। अहिमतरोऽत्युष्णः ५॥

'सहा' इत्ययमपि पञ्चार्थो यथा-स्वाभा स्वदीप्तिः १। सभा परिषत् २। सखा मित्रं ३। स्वधा पितृवधः ४। स्वहा आत्मघातकः ५॥ इति पञ्चमगाथार्थः॥

आसासति चउद्धा आयासं मुणह तह य तब्भेयं।

पव्वइओ तह य च्चिय भणिओ कुहरत्ति पंचविहो ॥ ८ ॥

'आसासा' शब्दश्चतुर्धा। यथा-आश्वासः संधारणं १। आशाशं दिशिदिशि २। आश्वास्यं हयमुखं ३। आशास्यमाशंसनीयं ४॥

'आयास' श्चतुर्धा। यथा-आकृशं खं १। आयासः खेदः २। आयाशो आयभोक्त्र ३। आदासं दासपर्यन्तं ४॥

'पव्वइय' श्चतुर्धा। यथा -पार्वतिकः पर्वतनिवासी लोकः १। प्रवजितो व्रती २। पर्व इतः सन्धिगतः ३। पर्वदिनो ग्रन्थिच्छिन्नः ४॥

'कुहर' इति पञ्चधा। यथा-कुधरः पर्वताद्यनेकधा १। कुगृहः कुत्सितगृहः २। कुहरो दरी ३। कुभरः पृथ्वीधरः ४। कुखर ईषत्कर्कशरूपः विरूपगर्दभो वा ५। षष्ठगाथापर्यायाः॥

कइलास कव्वफलिहा वास अहोवाह पत्र सउणा य।

कीलालायणसहिआ एए अ चउव्विहा हुंति॥

'कइलास' श्चतुर्धा। यथा-कैलाशो गिरिः १। कविलासं कवीनां लसनं २। कपिलाशः पिङ्गलाशो देशः ३। कपिलासः कपीनां लसनं ४॥

'कव्यं' कवेर्भावः कर्म वा १। क्व्यमामिषं २। क[इ]व ब्रह्म यथा ३। कव्यं पैत्रं कर्म ४।

'फलिह' श्चतुर्धा। यथा-स्फटिकः १। परिखा खातिका २। परिषः ३। फलिहो रत्नविशेषः ४॥

'व्यासो'ऽपि चतुर्था। यथा-व्यासो मुनिः १। वासो गृहं २। वासो वस्त्रं ३। व्याशो नष्टदिक् ४॥

'अहो'ऽपि चतुर्था। यथा-अहो आश्चर्ये १। अहर्दिनं २। अथो आनन्तर्ये ३। अधस्तलपर्यायः ४॥

'वाहो'ऽपि चतुर्था। यथा-वाहोऽश्वाद्यनेकार्थ १। व्याधः २। बाष्पे अश्रुः ३। बाधः पीडा ४॥

'पन्नो'ऽपि चतुर्था। यथा-पर्णं पत्रं १। पण्यं विक्रेयद्रव्यं २। पण्या वेश्या ३। प्रज्ञा बुद्धि ४॥

'सउणो'ऽपि चतुर्था। यथा-सगुणो गुणयुक्तः १। शकुनः पक्षी २। सपुनः-सपुस्वः ३। पुनः पुनः स तु न। न पुनर्भवतीत्यर्थः ४॥

'कीलालाअण' इति चतुर्था। यथा-क्रीडालागनो रतिविषयोत्पादयिता १। कीलालायनो मद्यमार्गो र्धरमार्गो वार। कीलालादनो राक्षसः ३। कीलालापणं मद्यकरहट्टं ४॥ इति सप्तमगाथापर्यायाः॥

सवणो चउप्पयारो विणय (विअण)त्ति मुहेण छव्विह वियप्पो ।

पंचविह सुत्तसद्धो तिहि भणिओ क्खीहिं वच्छे अ॥१०॥

'सवणो' पि चतुर्था। यथा-सव्रणः सक्षतः १। सवनं यज्ञाद्यनेकधा २ श्रवणं श्रोत्राद्यनेकार्थः ३। स्वप्नं निद्रा ४॥

'विअणः' षोढा। यथा-व्यजनं तालवृत्तं १। विजनं एकान्तः। विगणः पक्ष-वर्जः ३। द्विगुणः गुणद्वयं ४। वियणा वेदना ५। द्विजनः जनद्वययुक्तः॥ ६॥

'सुत्त' इति पञ्चधा। यथा -सूत्रं तन्त्राद्यनेकार्थ १। सुतः २। सूक्तं ३। सुक्तं मद्यविशेषः ४। सूतं सुवापं क्षेत्रं ५॥

'वच्छ' स्त्रिधा। यथा-वृक्षः १। वक्षः २। वत्सोऽपत्यं वा ज्योतिःप्रसिद्धो वत्सस्तारः ३॥

कोसिअ-कणिअं कलिआ कुच्छेअय-कइपहू असप्पत्ता ।

चित्तयरो अहिअजुओ इक्खिक्खे चउविहो सद्धो॥ ११॥

'कोसिम' इत्याद्या वेदार्थाः॥ 'कोसिअ' ऋत्सित आकृष्टः १। कौशिक उलूकादिः २। कोऽशितः को भक्षितः कोऽतीक्ष्णो वा ३। कोषितो जलशायी ४॥

'कणय' श्रुतुर्धा। यथा -कनकं १। कणय आयुधविशेषः २। कनदः कुत्सितनदः ३। कणदः कणदाता ४॥

'कलिका' कुड्मलं १। कलिता लक्षिता २। कलिजा कलौ जाता ३। कलिदा युद्धदायिनी ४॥

'कुच्छेअ'[य] चतुःप्रकारे यथा-कौक्षेयकः खड्गः १। कुच्छेदजः भूविना-शोत्पन्नः २। कूच्छेदको भूविनाशकरः ३। कुच्छेदगो धरां गतः ४॥

'कड' चतुर्धा। यथा-कवि १। कति संख्यावाची २। कविः धरैडकः ३। कपिर्वानरः ४॥

'पहूअ' श्रुतुर्धा। यथा -प्रधूतः-प्रकम्पितः १। प्रभूतं बहु ३। प्रधूपो यक्षधूपादिः ३। प्रधूय इति क्त्वान्तः ४॥

'सपत्त' श्रुतुर्धा। यथा -सपत्रः पर्णयुक्तः सवाहनो वा १। सपात्रः सभाण्डः २। स्वप्राप्तः स्वयंग्राहः ३। सर्पत्र उरगत्राता ४॥

'चित्तर' चित्रकरः चित्राम्बुदो वा १। चित्तचरः क्रमः २। चित्तदरो मनोभयं ३। चित्रगरो चित्रविषं ४॥

'अहिअ' इति अधिकः १। अहितो विष्णुहितः शत्रुः २। अभिकः कर्मी ३। अहिजः सर्पजातः ४॥

पंच पओस-निसायर-गयाहरा पउहरो अ तब्भेओ।

पाययसदो अट्टसु पहाअरा इत्थ छब्भेया॥ १२॥

'पओसः' पञ्चधा। यथा-प्रदोषो रजनीमुखादिः १। प्रतोषः परिपुष्टिः २। प्रकोश उत्कृष्टभाण्डागारादिः ३। प्रपोष उत्कृष्टपृष्टिः ४। प्रवोष उत्कृष्टपानं ५॥

'निसायरः' पञ्चधा। यथा-निशाकरश्चन्द्रो हरिद्राको हरिद्रोत्पादयिता वा १। निशाचरो रात्रिचरो राक्षसो वा रा निशातरो रात्रौ तरणं ३। निशागरो हरिद्राक्षोरः (दः) ४। निशादरो रात्रिभयं ५॥

'गयाहरः' पञ्चधा । यथा-गदाधरः १ । गदाहरो गदाचौरः २ । गताधरो विगतौष्ठः ३ । गजाखरो हस्तिक्रोमलः ४ । गवा वृषभेन आ समन्तात् चरतीति गवाचरः, ईश्वरो वा ५ ॥

'पओहरः' पञ्चधा । पयोधरो मेघादिः १ । पयोहरो वडवाग्निरगस्तिर्वा २ । पयोभरो जलौधः ३ । पयोगृहं समुद्रादिः ४ । प्रगोखरं शोभन गोरासभं ५ ॥

'पाययो' ऽष्टधा । यथा -प्राकृत इतरजनः १ । प्र(प्रा)गतं वर्य(र्या)गमनं २ । पातकं अधर्मः ३ । पातगः शीघ्रगामी ४ । पादगः पदात्यादिः ५ । प्रापदः प्रकृष्टज्ञानदः ६ । पातजं श्रमः ७ । पातयेति क्रिया ८ ॥

'परयारः' षडर्थो यथा-परदारः परभार्यः कपुष्वः २ । परकारः परप्रेरकः २ । परचारः परगतिः ३ । परतारः परोद्धारकः ४ । परजारः ५ । परगारः परनिगरणं ६ ॥

'पहायरः' षोढा । यथा-प्रभाकरो रविः १ । प्रभाचरो ज्योतिर्गमनं २ । प्रभातरः प्रभातदाता सूर्यादिः ३ । प्रभाजरः कान्त्या जीर्णः ४ । प्रभादरः कान्तिभयं ५ । प्रभातरः प्रहारदः ६ ॥

सरयं सयणं सणयं गयणयरं सहिअ तहय सुव्वत्तं ।

मयणाही सामलया अट्टासु इ(वि) पंचहा सद्दो ॥१३॥

'सरया'द्या पञ्चार्थाः । यथा-शरदः १ । शरदः शरखण्डकः शरप्रदः २ । सरदः सदन्तः ३ । सरको मद्यं ४ । सरयः सवेगः ५ ।

'सयणः' पञ्चधा । शयनं पर्यङ्कादिः १ । सजनो जनसहितः २ । सदनं गृहं ३ । सकणं कणसहितं सशब्दं वा ४ । सगणः ससमूहः ५ ॥

'सणयः' पञ्चधा । सनयो नयसहितः १ । सनगः सपर्वतः सवृक्षो वा २ । सनतः ३ । स्वनदः स्वशब्दः ४ । सनकः पूज्यनरः ५ ॥

'गयणयरः' पञ्चधा । गगनचरः सूर्यादिः १ । गतनगरो विपुरः २ । गदनतरं प्रकृष्टवचः ३ । गतनयरो गतन्यायप्रदः ४ । गगनकरः आकाशकरः ५ ।

'सहियः' पञ्चधा । सहितो हितयुक्तः १ । सखितः सख्युः २ । सखिदः सखिप्रदः ३ । स्वहित आत्महितः ४ । सखिगो मित्रसहगामी ५ ॥

'सुव्वतं' पञ्चधा। सुवार्ता शोभनकथा १। सुव्यक्त सुप्रकृत्य २। सुव्यासा सुकृन्ता ३। सुव्याता सुप्रसारिता ४। शुल्बत्रा ताम्ररक्षकः ५।

'मयणाही' पञ्चधा। मृगनाभी १। मदनाभी कामाभयः २। मदनाधिः कामचिन्ता ३। मृतनाभिर्मृततुन्दं ४। मदनाही कामसर्पौ ५।

'सामलया' पञ्चार्थः। श्यामलता कृष्णलता कृष्णता वा १। सामलक आमलकसहिता २। सामलया देवविशेषप्रयोगा नीतिप्रयोगा वा ३। सामलता प्रसिद्धा ४। सा मलदा मलं ददाति खण्डयति वा ५॥

सावय सद्दो पंचसु तब्भेओ सच्छरायणो पाओ।

तह सुअ सरोअआ वि हु नायव्वा सत्थकुसलेहिं॥

प्राकृते 'सावयः' पञ्चार्थः। श्वापदोऽरण्यजीवः १। श्रावके जिनभक्तः श्रोता वा २। शापद आक्रेशदाता ३। सापगः सदापानीयो देशः सनदिके वा ४॥

'सच्छरायणः' पञ्चधा। साप्सरोगणः -अप्सरोगणसहितः १। स्वाक्षरोगणः स्वकेन्द्रियदीपनः २। साक्षरायनः पण्डितगमनः ३। स्वच्छरदनो-स्वच्छदन्तसमूहः ४। स्पप्सरायनं देवमार्गः ५॥

'पायः' पञ्चधा। प्रायो बाहुल्यं १। पादोऽह्निश्चतुर्थांशो वा २। पातः पतनं ३। पाकः पचनमन्त्रादेः ४। पापः पाप्मा नरः ५॥

'सुअ' पञ्चधा। यथा-सुतः पुत्रः १। शुकः कीरादिः २। श्रुतं शास्त्रं कर्णाभ्यां पूर्वश्रवणं ३। शुक् शोकः ४। सुदः सुष्ठु दाता ५॥

'सरोअअ' पञ्चधा। सरोजकं कमलं १। सरोगो रोगी तडाकगो वा २। सरो-दयो नाडीवायुप्रचारः ३। सरोपकं कण्डजलं ४। सरोचक्रे सचिक्रः पदार्थः ५॥

इति प्राकृतशब्दाः संस्कृते नानार्थाः ॥

* * *

‘शब्दार्थ-चन्द्रिका’ (पं. हंसविजय विरचित)

-सं. मुनि धर्मकीर्तिविजय

सत्तरमा सैकामां थयेला कविवर पंडित मुनिश्री हंसविजयजीए रचेली "शब्दार्थचन्द्रिका" नामे व्याकरणविषयक लघु रचना अत्रे यथामति संपादन करवापूर्वक प्रस्तुत छे. आ कृतिनी कर्ताए स्वहस्ते लखेली एक प्रति-६ पत्रोनी मारा पूज्य गुरुमहाराजश्रीना अंगत पुस्तक संग्रहमांथी प्राप्त थई छे, तेना परथी संपादन करेल छे. अन्य भंडारोमां आनी बीजी प्रतिओ पण प्राप्त थाय छे, परंतु कर्ताना स्वहस्तनी प्रति उपलब्ध होवाथी अन्य प्रतिनो उपयोग कर्यो नथी.

सारस्वत व्याकरणना प्रथम बे पद्य उपर ग्रंथकरे "संहिता च पदं चैव" ए प्रसिद्ध पद्य -आधारित विशद विवरण आ रचनामां रजू कर्युं छे, जे नवा अभ्यासीओ माटे घणुं उपकरक छे.

कर्तानी 'अन्योक्ति मुक्तवली' नामे अन्य सरस कव्यरचना छे, जे मने मारा गुरजी तरफथी जाणवा मळेल छे. पुष्पिकामां जणाव्या प्रमाणे ग्रंथकर तपागच्छीय आचार्य श्री विजयानन्दसूरि (आणसूर शाखाना आद्याचार्य) जीना शिष्य हता. ऐतिहासिक साधनोना आधारे आ उपरथी तेमनो सत्तासमय सत्तरमो सैको होवानुं मानी शक्य.

विद्यार्थी एवा मारा माटे संपादननो आ प्रथम ज प्रयत्न छे, ए पण पूज्यपाद गुरुभगवंत श्री विजयसूर्योदयसूरि महाराजनी आज्ञा थवाथी करेल छे. तेथी आमां जे कांइ क्षति-स्खलनादि होय ते विद्वानो क्षन्तव्य गणशे तेवी आशा छे.

शब्दार्थचन्द्रिका-सवृत्तिः

॥ श्री शङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ ऐं नमः ॥

॥ सकलभट्टारकपुरन्दर भट्टारक श्री ५ श्री विजयाणंदसूरीश्वरचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ॐ^१ नमः सिद्धिसन्तान - दायिने परमात्मने ।

श्रीमच्छङ्खेश्वरह्यान-पारर्वेशाय महस्विने ॥ १ ॥

श्रीवर्धमानस्संसिद्धयै वर्धमानमहोदयः ।

स्ताद्विश्वविश्वविश्वेश-शक्रचक्रस्तुतक्रमः ॥ २ ॥

हेतवे श्रेयसामेव पराय परमेष्ठिने ।

विधूतरागद्वेषाय क्लृप्यनिधये नमः ॥ ३ ॥

सारदां सा(शा)रदां स्मृत्वा शारदेन्दुतनुप्रभाम् ।

कर्पूरपूरन्यत्कार-कारिकीर्तिविराजिनीम् ॥ ४ ॥

गुरुं श्री^३ विजयानन्दं विजयानन्ददायकम् ।

नत्वा गौरीगुरुगिरि-ग्रावगौरगुणैर्गुरूम् ॥ ५ ॥

बालानां बुद्धिबोधाय विनोदाय^४ च वाग्मिनाम् ।

संक्षिप्तयुक्तिभिर्युक्तं गम्भीरार्थगरीयसी ॥ ६ ॥

टि. १ - ॐमिति अवतीत्यौणादिके मप्रत्यये ज्वरतरेत्युठिगुणे स्वरदित्वादव्ययत्वे च सिद्धिः, तस्मै परमब्रह्मरूमायेत्यर्थः । अत्र धुरि मातृकयामिव ॐनमः इति पठितमन्त्रसिद्धमन्त्रोपन्यासः । प्रयोजनं चास्य निर्विघ्नमिष्टार्थसिद्धिरिति ।

टि. २ - श्री वर्धमान इति श्रिया सकलत्रिभुवनजनमनश्चमत्कारकारिमनोहारि-परमार्हन्त्यमहामहिमाविस्तारि -

अशोकवृक्षः १ सुरपुष्पवृष्टिः २ दिव्यध्वनि ३ श्वामर ४ मासनं च ।

भामण्डल (लं) ६ दुन्दुभि ७ रतपत्रं ८ सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वरगणाम् ॥

इति स्पष्टाष्टप्रातिहार्यशोभया चतुस्त्रिंशदतिशयविभूत्या वा समन्वितो वर्धमानः श्रीवर्धमानः ।

टि. ३ - अयं श्री शब्दो महत्त्वप्रतिपादकः, पूज्यनामादौ लोके प्रयुज्यते ।

टि. ४ - कृतूहलाय ।

विचक्षणचक्रोरौघ-हर्षोत्कर्षविधायिनी ।

व्याख्या सुधास्राविणी च पदार्थानां प्रकासि(शि)नी ॥७॥

अज्ञानोग्रतमःस्तोम-प्रध्वंसनपटीयसी ।

सुबोधाऽगाधजलधि-लोलकल्लोलवर्द्धनी ॥ ८ ॥

शब्दार्थचन्द्रिकाख्येयं शब्दशास्त्रेन्दुचन्द्रिका ।

सारस्वताद्यसत्पद्य-द्वयवृत्तिर्वितन्यते ॥ ९ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्)

निजानुजज्ञश्रीसिद्धि-विजयस्याग्रहान्मया ।

क्रियमाणप्रयत्नस्तान् मन्दधीबोधतत्फली ॥ १० ॥

इह हि किल निश्शेषसविशेषस्फूर्जद्वयपदार्थसार्थपरमार्थजिज्ञासूनां शिशूनां सम्यग्शब्दव्युत्पत्यवबोधाय स्वकीयकमनीयकुशाग्रप्रतिमनिष्प्रतिम प्रतिभाप्रभाप्राग्भार-पराभूतप्रबर्हर्बर्हिर्मुखाचार्यमानाभिमानैदंयुगीनचञ्चलुरजनचेतश्चमत्कार करणाय य श्रीसारस्वतशब्दानुशासनादिमवृत्तद्वितयस्य व्याख्या संहितादिभेदेन षोढा प्रस्तूयते ।

यदुक्तं पूर्वसूरिभिः शास्त्रान्तरे-

संहिता (१) च पदं (२) चैव पदार्थः (३) पदविग्रहः (४)

चालना (५) प्रत्यवस्थानं (६) व्याख्या तन्त्रस्य षड्विधा ॥

अस्यार्थः सुबोध एव । तथापि चाक्षरगमनिकनिगमनाप्तक्वचनवचनरचना रचित-सूचामात्रसूचनकृत् सूत्रसूत्रितभावार्थैकदेशो निरूप्यते ।

अयमस्यार्थः- तन्त्रस्य व्याख्या षड्विधा भवति इति क्रियाकारक सण्टङ्कः । "यत्र अन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिभवन्तीत्यादि पुरः प्रयुज्यते" इति न्यायात् इति वृद्धवचनप्रमाण्याद्वा अत्र अनुक्तमपि 'भवति' पदं योजनीयम् ।

यदाहुः-

अहना विना न सूर्यः सूर्यविहीनश्च वासरो नास्ति ।

कर्तृक्रिये तथैव हि संपृक्ते सर्वदा भवतः ॥ १॥

इति । अत्र व्याख्येति कोऽर्थः ? विशेषेण आख्यायते कथ्यतेऽधिकमरात् अर्थ इति व्याख्या-व्याख्यानं, 'ख्या प्रकथने इति वचनात् । कस्य ? तन्त्रस्य । तन्यते विस्तार्यत इति तन्त्रं, तस्य तन्त्रस्य शास्त्रस्य ।

तन्त्रं सिद्धान्ते राष्ट्रे च, परच्छन्दप्रधानयोः ।

अगदे कुटुम्बकृत्ये च, तन्तुवाने परिच्छदे ॥ १ ॥

श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे द्व्यर्थसाधके।

इति कर्तव्यता तन्वो ० ॥ इति हैमानेकार्थकोशः ॥

कतिधा ? इत्याह-षड्विधा। षट् षट्सङ्ख्याकः विधाः प्रकाराः अस्या इति षट् = विधाः षट् = प्रकाराः ॥

अयमभिप्रायः- सर्वस्यापि शब्दानुशासनादिशास्त्रस्य व्याख्यायाः षड्भेदा भवन्तीति भावार्थः।

अथ ग्रन्थकारस्तान् भेदान् यथानुक्रमं व्यनक्ति-प्रकटयति। तत्र तावत् संहिता इति संज्ञायाः कः शब्दार्थः ? संधीयते इति संहिता, अस्खलितपाठोच्चार इति यावत्। किमुक्तं भवति ?। अस्खलिततया मुखे सूत्रपाठोच्चारणं संहिता इति तात्पर्यम्। इति प्रथमो भेदः (१) ॥

चः पुनरर्थे। "पुनरर्थेपि किं च तु" इति हैमानेकार्थकोशः। च पुनः। पदं पदमित्यस्य कोऽर्थः ? विभक्त्यन्तं पदम्।

विभज्यन्ते पृथक् क्रियन्ते कर्तृकर्मादयो यया सा विभक्तिः। सा विभक्तिः द्विप्रकारा। एका स्यादिः ॥

सि औ जस् इति प्रथमा १

अम् औ शस् इति द्वितीया २

य भ्याम् भिस् इति तृतीया ३

ङ् भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी ४

ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी ५

ङस् ओस् आम् इति षष्ठी ६

ङिओस् सुप् इति सप्तमी ७

एकैकस्याः विभक्तेस्त्रीणि त्रीणि वचनानि। एक वचन १ द्विवचन २ बहुवचन ३ संज्ञानि भवन्तीत्यादिरूपा।

अपरा त्यादिः।

तिव तस् अन्ति

ते आते अन्ते

सिव् थस् थ

से आये ध्वे

मिव् वस् मस्

ए वहे महे

इत्यादि दशलक्षस्वरूपा। ते च के दश लकाराः ? इत्याकांक्षायामाह-
वर्तमाना १ विधिसम्भावना २ आशीः प्रेरणा ३ अनद्यतनी ४ परोक्षार्थ ५ आशीर्थ
६ श्वस्तन्यर्थ ७ भविष्यति ८ क्रियातिपत्ति ९ भूतार्थ १० लक्षणा ज्ञेयाः।

अत्र पाणिनीयानां मतमाह-

" लट् १ लिङौ, च लोट् ३ लङौ ४ च
लिट् ५ लिङौ ६ लुट् लृय ८ तथा।
लृङ् ९ लुङ् १० वपि विद्वद्भिः
लकारा दश विस्मृताः॥ १॥ इति॥

तत्र विभक्तिद्वयमध्ये स्यादिविभक्तिर्नाम्नोऽग्रे प्रयोज्यते। त्यादिविभक्तिर्धातोः
स्थाप्यते। सा विभक्तिः अन्ते यस्य तद् विभक्त्यन्तं, यस्यान्ते विभक्तिस्तत् पदमुच्यते।
तद्व्यतिरिक्तं नाम। यतः "अविभक्ति नाम-विभक्तिरहितं धातुवर्जं चार्थवच्छब्दरूपं
नामोच्यते"। अस्य व्याख्या-विभक्त्या रहितं धातोर्भादेः पृथग्भूतं अर्थयुक्तं शब्दरूपं
एकादिवर्णरूपं तन्नामोच्यते।

अथास्य पदकृत्यानि। "शब्दरूपं नाम" इत्येवास्तु, इत्युक्ते पदस्यापि नामसंज्ञा
स्यात् तन्निवारणार्थमविभक्तीति पदमुपादीयते। तथा सति धातावतिव्याप्तिस्तन्निवारणार्थं
धातुवर्जमिति तथा सति निरर्थकस्य टस इत्यादेर्ध्वनेर्नामत्वं सम्भवति तन्निवारणार्थं
अर्थवदिति। ईदृग्लक्षणं नाम। तथा कृतद्धितसमासाश्चेत्युक्तत्वात् च पुनः कृतद्धितसमासा
अपि नामसंज्ञकः स्युः। "प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययान्तस्य ग्रहणम्" इति न्यायात् कृच्छब्देन
कृदन्तधातूनां ग्रहणम्। कृदन्ता ये धातवः तद्धितसमासयोः पदानि नामसंज्ञानि भवन्ती
त्यर्थः।

केचित् पाणिनीयाचार्या इति वदन्ति। "एते सर्वेऽपि प्रातिपादिकसंज्ञक" इति।
तन्मते प्रातिपादिक इति नामपर्यायः। तस्मान्नाम्नः परः स्यादयः सप्त विभक्तयो
भवन्ति। तदन्तं पदमेवेति तात्पर्यार्थः। इति द्वितीयो भेदः॥ २॥

इतोऽग्रे पश्चिमं भेदं यावद् देहलीप्रदीपन्यायेन डमस्कमणिन्यायेन वा चकारो
मध्यवर्तित्वात् सर्वत्रापि सम्बध्यत इति। च पुनः। एव निश्चये। ततः पदार्थः। पदानां
पूर्वोक्तानां अर्थः पदार्थ अर्थग्रहणच्चान्योऽपि गृह्यते। अन्वितान्येव पदान्यर्थसमर्पकाणि
भवन्ति। इति तृतीयो भेदः॥ ३॥

च पुनः। पदविग्रहः। पदानां विग्रहः पदविग्रहः। विग्रह इति कोऽर्थः ? अन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति। परस्परसापेक्ष-पदैक्यार्थीभावोऽन्वयस्तस्य अन्वयस्य योग्यो योऽसावर्थस्तस्य समर्पकः समर्थको यः पदसमुदायः-पदसमूहः स विग्रहः। तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थः। अत्र विग्रहशब्देन समास एवोच्यते। समासापरपर्यायो विग्रह इति वचनात्। समास इति किम् ?। समस्यते संक्षिप्यते अर्थो येन स इति समासः। यद्वा समसनं अनेकेषां पदानामेकपदीकरणं स समासः। तेन द्वयोर्नाम्नोः बहूनां च नाम्नां समासो भवति। अत्र नामशब्देन पदमेव विवक्षितं, अन्यथा अविभक्ति नाम इत्युक्ते "समासप्रत्यययो" रिति सूत्रं व्यर्थं स्यात्। तस्मान्नामशब्देन पदमेवेति भावः। स च नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति। यत्र नाम्नां पदीनामन्वययोग्यत्वं सम्भवति राजपुख इत्यादौ तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति। च शब्दात्तद्धितोऽपि। तद्धितप्रत्ययसम्बन्धिविग्रहोऽप्यन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति। अन्वययोग्यता नाम पदानां मिथः सामर्थ्यम्। ततो भार्यापुखस्येत्यादौ क्रम-वैपरीत्येनान्वययोग्यत्वाभावात् समासो न भवति, एवं देवदत्तस्य भार्या, पुखस्य वस्त्रमित्यत्र भार्यापुखयोः सापेक्षत्वाभावात् न समासः।

ननु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेन ? इति समासप्रयोजनमाह-
 एकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति। एकं पदं-एकपदं तस्य भावः
 एकपद्यम्। द्वयोः पदयोः बहूनां वा पदानां समासे कृते एकपदभावो भवति तदैकपद्यम्,
 इत्येकं प्रयोजनम्। तथा एकस्वरस्य भाव ऐकस्वर्यम्। समासे कृते वेदे अनेकेषु स्वरेषु
 एक उदात्तादिः स्वरो दीयत इति द्वितीयप्रयोजनम्। एकपद्याच्च शरवणादौ णत्वमिति।
 तथा एका विभक्तिर्यत्र तदेकविभक्तिकं तस्य भाव एकविभक्तिकत्वं समासस्य
 प्रयोजनमिति। समासे हि पृथक्पदानां विभक्तिलोपादेकविभक्तिकत्वं भवति। यथा-
 शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशमिति तृतीयं प्रयोजनम्। यतः

"विभक्तिः लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते।

एकपद्यं पदानां च स समासोऽभिधीयते ॥ १॥

इति समासलक्षणम्।

स च षड्विधः। अव्ययीभाव १ स्तत्पुखो २ द्वन्द्वो ३ बहुव्रीहिः ४ कर्मधारयो
 ५ द्विगुश्च ६ इति। एवं समासः षड्विधो ज्ञेयः। तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः। पूर्व
 पदं अव्ययलक्षणं प्रधानं यत्र सः पूर्वपदप्रधानः।

द्विगु-तत्पुस्रौ परपदप्रधानौ। पूर्वोत्तरयोः पदयोर्मध्ये यत्परं अग्रेतनं पदं तत्प्रधानं ययोस्तौ० [परपदप्रधानौ] ।

द्वन्द्व-कर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ। उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने ययोस्तौ० [उभयपद प्रधानौ] ।

बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः। पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यां अन्यत् यत्किञ्चित् बहिः स्थितं पदं यत्पदवाच्यं प्रधानं यस्मिन् सः।

कस्मात् ?, तस्य क्रियाभिसम्बन्धात्। अस्य व्याख्या यथा-'तस्य क्रियाभिसम्बन्धात्' इति पदं सर्वत्रापि योज्यम्। तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सहाभिसम्बन्धात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः।

अव्ययीभावः - पूर्वपदप्रधानः। यथा-स्त्रीषु अधि इति 'अधिस्त्रि गृहकार्यं भवती'त्यत्र क्रियायाः पूर्वपदेनाधीत्यव्ययेन सह सम्बन्धात् तस्य प्राधान्यात् अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानः। तथा द्विगुस्तत्पुस्रश्च एतौ परपदप्रधानौ, यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवमित्यत्र पञ्चन् शब्दस्य सङ्ख्याभूतस्य विशेषणत्वं, गोशब्दस्य विशेष्यत्वम्। विशेष्यविशेषणयोः मध्ये विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोशब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम्। तथा तत्पुस्रसमासे राजपुस्रो याति इत्यत्र गमनक्रियायाः पुस्रेण सहान्वयात् तस्यैव प्राधान्यमेवं तत्पुस्रे परपदस्य प्राधान्यम्। एवं द्विगुतत्पुस्रयोः परपदस्य क्रियाभिसम्बन्धात् द्विगुतत्पुस्रौ परपदप्रधानौ। तथा द्वन्द्वे कर्मधारये चोभयपदयोः क्रियाभिसम्बन्धात् द्वन्द्वकर्मधारयौ उभयपदप्रधानौ यथा-अग्निश्च सोमश्च इत्यादिषु पदद्वयस्यापि क्रियायामधिकारित्वात् द्वन्द्वे उभयपदयोः प्राधान्यम्। तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थनिष्ठत्वादन्योन्याश्रयभूतत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यम्। बहुव्रीहौ चान्यपदस्य प्राधान्यम्। यथा-बहु धनं यस्येत्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम्। तस्यान्यपदस्य क्रियाभिसम्बन्धादिति समासार्थः।

अथोपसंहारमाह-

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽमादौ तत्पुस्रः स्मृतः।

चकारबहुलो द्वन्द्वः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुर्मतः॥

यस्य येन बहुव्रीहिः स चासौ कर्मधारयः।

इति किञ्चित्समासानां षण्णां लक्षणमीरितम् ॥२॥ इति।

अन्यैरप्युक्तम्-

यदा बहुव्रीहिः^१ स्वीरितो बुधे द्वन्द्वश्चकारैरथसङ्ख्यया द्विगुः^२।

चासौ च तत्स्यादिति कर्मधारयः^३ क्लीबोऽव्ययी^४ तत्पुस्वोऽन्यलक्षणः ॥१॥

इति समासानां समासतो लक्षणं प्रोक्तम्। एतेषां विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरतो विज्ञेयः।

अथ षण्णामपि समासानां किञ्चिद्विशेषलक्षणं वृत्तद्वयेनोच्यते। यदुक्तम्-

द्वन्द्वश्चकारैः समनामविग्रहा-दाद्योत्तरास्तत्पुस्वे विभक्तयः।

चाभ्यां समस्येत विशेषणैर्गुणी तदान्तरस्थेन च कर्मधारये ॥

प्रायो बहुव्रीहिरयं गुणैर्गुणी यदा समस्तान्यविशेषणं भवेत्।

सङ्ख्याद्यपुंस्येकतया पदं द्विगु रूपादिपूर्वं तदमन्तमव्ययी ॥२॥ (युग्मम्)

अनयोर्वृत्तयोर्व्यारव्या-समयोर्नाम्नोः समानां वा नाम्नां विग्रहः समनामविग्रहः,

तस्मात् चकारैर्द्वन्द्व समासः स्यात्।

उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः। स च द्विविधः। इतरेतरद्वन्द्वः १ समाहारद्वन्द्वश्च २ ॥

पूर्वस्मिन् द्विवचनं बहुवचनं वा। लिङ्गं तु परवर्तमानशब्दापेक्षम्। यथा-घटश्च पटश्च-

घटपटौ। घटश्च पटश्च लकुटश्च-घटपटलकुट्यः। घटश्च घटी च घटघट्यौ। चार्थे द्वन्द्वो

इति सूत्रेण समासः।

समाहारे तु क्लीबत्वमेकवचनम्।

यथा-सुखं च दुःखं च - सुखदुःखम्।

दधि च घृतं च - दधिघृतम्।

आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि।

यदुक्तम् -

स स्यात् द्वन्द्व-समाहारे यत्रैकवचनं भवेत्।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स भवेदितरेतरः ॥ १ ॥ इति ।

अव्यवार्थप्रधान इतरेतरः । समुदायार्थप्रधानः समाहारः।

इति द्वन्द्वसमासः ॥१॥

आद्योत्तरः प्रथमादिक विभक्तयस्तत्पुष्पे भवन्ति। उत्तरपदप्रधानः तत्पुष्पः।
तत्र पूर्वपदे सप्तापि विभक्तयः स्युः। उत्तरपदे प्रायः प्रथमैव।

यथा - शोभनो राजा - सुरराजा।

पूजितो राजा - सुरराजेत्यर्थः।

"उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्च प्रादयोऽपि"। तथा "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया
अमादा" वित्यस्येत्येवं प्रपञ्चेत्यनेन समासः।

यथा - धर्मं श्रितो - धर्मश्रितः।

मदेन पटुः - मदपटुः।

जीवेभ्यो हितम् - जीवहितम्।

जनेभ्यः सुखम् - जनसुखम्।

वृकाद् भयम् - वृकभयम्।

राज्ञः पुरुषो - राजपुरुषः।

समरे सिंह इव - समरसिंहः।

"अमादौ तत्पुष्प" इति सूत्रेण समासः। उत्तरपदे प्रायः प्रथमेति प्रायोवचनात्
क्वचित् प्रथमाद्याः विभक्तयो यथासूत्रमुत्तरपदेऽपि स्युः। अन्यपदार्थे प्रधानत्वं च।

यथा - प्रगत आचार्यः प्राचार्यः।

प्रकृष्टो वीरः प्रवीरः। (१)

अतिन्नन्तः खट्वाम् अतिखट्वः। (२)

अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। (३)

परिलानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। (४)

निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः। (५)

एषु सर्वेषु क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वमिति सूत्रेण समासः।

कुम्भं करोतीति कुम्भकरः। "नाम्नश्च कृता समास" इति सूत्रेण समासः।
न गौः अगौः। "नञि" इति सूत्रेण समासः।

प्राचार्यादयो नित्यसमासा अस्वपदविग्रहत्वात्। इति तत्पुष्प समासः॥ २

चाभ्याम्० ॥ व्याख्या- तदा तच्छब्देनान्तरस्थेन प्रसिद्धया तु अदःशब्देन,
चाभ्यां च चक्राभ्यां द्वाभ्यां विशेषणैः सह, गुणी विशेष्यं कर्मधारये समस्यते।

उभयपदप्रधानः कर्मधारयः। पूर्व विशेषणपदम्, अग्रे विशेष्यपदम्।

यथा-त्रिषु लिङ्गेषु-वीरश्चासौ पुस्वश्च-वीरपुस्वः (१)

मधुरा चासौ वाणी च - मधुरवाणी। (२)

नन्दनं च वनं च - नन्दनवनम्। (३)

"कर्मधारयस्तुल्यार्थे" इति सूत्रेण समासः।

स्त्रीपूर्वपदस्य तु पुंवद्वेति पुंवत्वम्। इत्यादि कर्मधारयः॥३॥

इति प्रथमवृत्तार्थः॥१॥

अथ बहुव्रीहिः-

प्रायो० । व्याख्या - गुणैर्विशेषणैर्गुणी विशेष्यं यदा यच्छब्देन समस्तः सन्नन्यविशेषणं यत्र भवेत्, सोऽयं बहुव्रीहिः समासः स्यात्। बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः। द्वितीयाद्या षड् विभक्तयो यच्छब्दे स्युः। अन्यविशेषणत्वात् तल्लिङ्गवचने च भवतः।

यथा - आरूढो वानरो यं सं आरूढवानरो वृक्षः। १

जितो मोहो येन स जितमोहो जिनः। २

दत्ता दक्षिणा यस्मै स दत्तदक्षिणो द्विजः। ३

वीतो गतो रागो यस्मात् स वीतरागः सर्वज्ञः। ४

शीता रश्मयो यस्य सः शीतरश्मिः। ५

प्रादुर्भूता अङ्कुरा यस्यां सा प्रादुर्भूताङ्कुरा। ६

एतेषु सर्वेषु बहुव्रीहिरन्यार्थ इति सूत्रेण समासः। ७

इति बहुव्रीहिसमासः॥८॥

अथ द्विगुसमासः।

सङ्ख्याद्यपुंस्त्र्येकतया पदम्० । व्याख्या- द्विगौ द्विगुसमासे पदमुत्तरपदं स्यात्। कीदृशं सङ्ख्यादि- सङ्ख्यावाचिपदं विशेषणभूतमादौ यस्य तत्सङ्ख्यादि। एवं विधमुत्तरपदं विशेष्यभूतं स्यात्। पदद्वयमपि षष्ठ्यन्तं समाहारशब्देन समस्यते। कया ? पुंस्त्र्येकतया-अपमान् क्लीबलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं च तयोरेकतया एकवचनतया नपुंसकलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं वैकवचनान्तं समासः स्यादित्यर्थः। पुलिङ्गं तु न स्यादेवेति उत्तरपदप्रधानो द्विगुः। शेषः सर्वः क्लीबलिङ्गः।

यथा - त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी।

समाहारे " अत ईप् द्विगु " इति सूत्रेण ईप्।

तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः त्रिसन्ध्यम्।

त्रिसन्ध्यस्य क्लीबत्वमेव। एकत्वे द्विगुद्वन्द्वाविति सूत्रेण समासः।

त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम्।

इत्यादि। पात्रादिगणपाठान्नपुंसकत्वम्।

द्वयोः साध्वोः समाहारः द्विसाधु।

तिस्रो नद्यः समाहता त्रिनदि। एवं पञ्चसमिति। इति द्विगुसमासः॥ ५

अथाव्ययीभावः।

उपादिपूर्वं तदमन्तमव्ययी०। व्याख्या - उपादिशब्द आदौ येषामव्ययानां शब्दानां ते उपादयः अव्ययशब्दास्ते पूर्वं पूर्वपदं यत्र तत् उपादि। पूर्वमेवंविधं तत्पूर्वोक्तं पदमुत्तरपदं भवति। कीदृशम् ?, अमन्तम्। सर्वविभक्तीनामकारान्तात् प्रायोऽमादेशः स्यात्। सोऽम् अन्ते समासान्ते यस्योत्तरपदस्य तदमन्तमेवंविधं यत्रोत्तरपदं भवति, सोऽव्ययी। अव्ययं पूर्वपदं यस्य सोऽव्ययी। अव्ययीभावसमास इत्यर्थः। पूर्वेऽव्यये-
ऽव्ययीभावः।

यथा - कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भमस्ति १ पश्य २ क्रुध्यति ४ शोभा ६।

क्रमेण प्रथमाद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीनां "आतोऽमन्त" इत्यमादेशः।

तृतीया-सप्तम्योस्तु वा टाड्यो इति सूत्रेणामादेशो वा।

यथा उपकुम्भं कृतं, उपकुम्भेन कृतम्।

उपकुम्भं शेते, उपकुम्भे शेते इति।

पञ्चम्यां त्वमादेशाभावे उपकुम्भादानयेति।

आकारान्तशब्दान् विनान्यस्वरान्तव्यञ्जनान्तशब्देभ्यो विभक्तिलोप एव स्यात्।

यथा - स्त्रीषु अधि अधिस्त्रि।

साधोः समीपम् उपसाधु।

नद्याः समीपम् उपनदि।

भवतः समीपम् उपभवत्।

भवत्याः समीपम् उपभवति।

सुखस्यानतिक्रमेण यथासुखम्। " यथा सादृश्ये " इति सूत्रेण समासः।

इत्यव्ययीभावसमासः॥ ६॥ इति द्वितीयवृत्तार्थः॥

इत्यादि समासलक्षणमिति चतुर्थो भेदः। (४)

ततो विग्रहविधानानन्तरं च पुनः चालना कर्तव्या। इह चालनेति कोऽर्थः ? चलयते स्फूर्जतीक्षणमनीषया विचार्यते इति चालना । अयमाशयः- विवक्षितार्थसमर्थनाय कण्टकोद्धारदिहेतोः। अयमर्थः- कथं सञ्जाघटीतीति पूर्वक्षोद्भावनं यत्र विधीयते सा चालना। इति पञ्चमो भेदः॥ ५

च पुनस्ततः प्रत्यवस्थानम् - अर्थं अर्थं प्रति अवस्थानम् निश्चयः प्रत्यवस्थानम् । अत्र इदमेव घटते इति संशयनिरासेन पूर्वोक्तलक्षणायाश्चालनायाः यत्र सिद्धान्तोद्भावनं क्रियते तत् प्रत्यवस्थानं तदर्थसमर्थनमित्याशयः स्वयमभ्यूह्यः । इति षष्ठो भेदः॥ ६

इत्यलं प्रपञ्चेनेत्याद्यर्थयोजना। (१)

चञ्चद्वर्णसुसंहिता स्फुटपदा नानापदार्थप्रदा।

विज्ञश्लाघितविग्रहा समुचितस्थानं स्फुरच्चालना॥

व्यारव्याक्रमगवी चिरं विजयतां सत्प्रत्यवस्थानयुक्।

स्निग्धं गोरसमर्पयत्यनुदिनं हृद्यस्य पद्यस्य मे॥ २ ॥

इति श्रीमत्तपागच्छाधिराज श्रीगौतमगणधरोपमगुणसमाजसकलभट्टारक वृन्दारक राजभट्टारक श्री ५. श्री विजयाणंदसूरीश्वरशिष्यभुजिष्य पं.हंसविजयगणि समर्थितायां शब्दार्थचन्द्रिकायां संहितादिषड्भेदस्वरूपनिरूपकपद्यस्य व्याख्यादिग् सम्पूर्णा॥१॥

(प्रतिप्रान्ते) अहं नमः। ह्रीं नमः। ॐ नमः।

* * *

बे सरस्वती-स्तोत्र

-सं. मुनि रत्नकीर्तिविजय

विद्यानां तथा श्रुतज्ञानानां अधिष्ठात्री माता सरस्वती देवीनां बे अप्रसिद्ध स्तोत्ररत्नो यथामति संपादित करी अत्रे रजू करतां हर्षानुभव करूं छूं. बालमति छतां पूज्य गुर्वाज्ञाथी दोरवाईने आ साहस कर्युं छे, तेथी बालसुलभ क्षतिओ क्षन्तव्य गणवानी मनीषिजनोने विज्ञप्ति छे. प्रथम स्तोत्रनी बे पत्रनी एक प्रति मळेल छे, जे अनुमानतः १५ मा शतकनी लखायेली जणाय छे. प्रान्ते "जानी मेघेन लिखितम् " एम लेखकनो निर्देश छे, पण संवत्नो, रचना संवत्नो के कर्तानो निर्देश नथी. समग्रपणे स्तोत्रनो भाव तपासतां कोई योगमार्गना साधकनी आ मंत्र-यंत्रनी विशिष्ट आम्नायगर्भित रचना छे, तेम पूज्योथी जाणवा मळ्युं छे. स्तोत्र निःशंक प्रभावपूर्ण लागे छे. छठ्ठा पद्यमांन 'निर्ग्रन्थ' पद परथी कोई जैन कर्तानी रचना होय तो ते असंभवित नथी.

बीजुं स्तोत्र 'जिनवाक्स्तुति' नामे छे. ते मुख्यत्वे जैन आम्नाय प्रमाणेना सरस्वती -श्रुतदेवीना स्वरूपनुं , नामोनुं तथा गुणनुं वर्णन करे छे. ते एक साव नाना प्रकीर्ण पत्रमां लखायेलुं छे, जे पत्र संभवतः १८ मा सैकनुं जणाय छे. एमां पण पत्रमां के रचनामां कर्तानो उल्लेख छे नहि. रचना प्रगल्भ जणाय छे.

१

(श्री शारदायै नमः ॥)

अन्तः कुण्डलिनिप्रसुप्तभुजगाकरस्फुरद्विग्रहां,
शक्तिं कुण्डलिनीं विधाय मनसा हुंकारदण्डाहताम् ।
षट्चक्राणि विभिद्य सद्य मनसां प्रद्योतनद्योतनीं,
लीनां ब्रह्मपदे शिवेन सहितामेकत्र लीनां स्तुमः॥१॥

कन्दाल्कुण्डलिनि ! त्वदीयवपुषा निर्गत्य तन्तुत्विषा,
किञ्चिच्चुम्बितमम्बुजं शतदलं तद्ब्रह्मरन्ध्रादधः ।
यश्चन्द्रद्युति ! चिन्तयत्यविरतं भूयोऽत्र भूमण्डले,
तन्मन्ये कविचक्रवर्तिपदवीच्छत्रकृत्लाह्वल्यति ॥ २ ॥

यस्त्वद्वक्त्रमृगाङ्गमण्डलमिलत्कान्तिप्रतानोच्छलत,
चञ्चच्चन्द्रकचक्रचित्रितककुष्कन्याकुलं ध्यायति ।
वाणी वाणिविचित्रभङ्गुरपदप्रागल्भयशृङ्गारिणी,
नृत्यत्युन्मदनर्तकीव सरसं त्वद्वक्त्ररङ्गाङ्गणे ॥ ३ ॥

देवि ! त्वत्पदचन्द्रकान्तकरकश्चयोतत्सुधानिर्झर-
स्नानानन्दतरङ्गितः पिबति यः पीयूषधारारसम् ।
तारालङ्कृतचन्द्रशुक्तिकुहरेणाकण्ठमुत्कण्ठतो,
वक्त्रेणोदिरतीव तं पुनरसौ वाणीविलासच्छलात् ॥ ४ ॥

क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रनिर्गतमहाशेषाहिलोकात्फणा
पत्रोन्निद्रसितारविन्दकुहरे ! चन्द्रस्फुरत्कर्णिके ! ।
देवि ! त्वां च निजं च पश्यति वपुर्यः कान्तिभिन्नान्तरं,
ब्राह्मि ! ब्रह्मविदस्य वल्गति वचःप्रागल्भ्यदुग्धाम्बुधे ! ॥५॥

नाभीपाण्डुरपुण्डरीककुहरे हृत्पुण्डरीके गल-
त्पीयूषद्रक्(व)वर्ष(र्षि)णि ! प्रविशतीं त्वां मात्रिकामालिनीम् ।
दृष्ट्वा भारति ! भारती प्रभवति प्रायेण पुंसो यया,
निर्ग्रन्थोऽपि शतान्यपि ग्रथयति ग्रन्थायुतानां नरः ॥६॥

त्वां मुक्तामयसर्वभूषणधरां श्वेताम्बराडम्बरां,
गौरीं गौरिसुधां तरङ्गधवलामालोक्य हृत्पङ्कजे ।
वीणापुस्तकमौक्तिकक्षवलयश्वेताब्जवल्गात्करां,
न स्यात्कः शुचिवृत्तचक्रचरुचानाचतुर्यचिन्तामणिः ॥

अश्येत्स्वां तनुमिन्दुमण्डलगतां त्वां चाभितो मण्डितां,
यो ब्रह्माण्डकरण्डपिण्डितसुधाडिण्डीरपिण्डैरिव ।
सुस्वच्छेद्गतगद्यपद्यलहरीलीलाविलासामृतैः,
सानन्दास्तमुपाचरन्ति कवयश्चन्द्रं चक्रेर इव ॥ ८ ॥

तद्वेदान्तशिरस्तदोऽकृतिमुखं ज्योतिःकलालोचनं,
तत्तद्वेदभुजं तु(त)दात्महृदयं तद्गद्यपद्यांहि च ।
यस्त्वद्वर्षं विभावयत्यविरतं वाग्देवि ! तद्वाङ्मयं,
शब्दब्रह्मणि निष्ठितः स परमब्रह्मैकतामश्नुते ॥९॥

वाग्बीजं स्मर बीजवेष्टितमतो ज्योतिःकलाभृद्धि-
रष्टद्वादशषोडशद्विगुणितद्विष्टब्जपत्रान्वितम् ।

तद्वीजाक्षरकादिवर्णरचितान्यग्रे दलस्यान्तरे,

हंसः कूड(ट)युतं भवेदवितथं यन्त्रं तु सारस्वतम् ॥ १० ॥

ॐ ह्रीं श्रीं स[ह] ह्रीं सबीजकलितां वाग्वादिनीदेवतां,

गीर्वाणासुरपूजितामनुदिनं काश्मीरदेशे भवाम् ।

अश्रान्तं निजभक्तिशक्तिवशतो यो ध्यायति प्रस्फुटं,

बुद्धिज्ञानविचारसारमहितः स्यादेव्यसौ साम्प्रतम् ॥११॥

स्मृत्वा यन्त्रं सहस्रच्छदकमलमनुध्याय नाभीहृदोत्थं,

चेतःस्निग्धोर्द्धनालं हृदि च विकचितां बाष्पनिर्यातना स्यात् ।

तन्मध्ये चोर्ध्वरूपामभयदवरदां पुस्तकम्भोजपाणीं(णिं),

वाग्देवीं तन्मुखाच्च स्वमुखमनुगतां चिन्तयेदक्षरालीम् ॥१२॥

किमिह बहुविकल्पैश्चिन्तितैर्यस्य कण्ठे,

लुठति विमलवृत्तस्थूलमुक्तावलीयम् ।

भवति भवति नाथे भव्यभाषाविशेषै-

र्मधुरमधुसमृद्धस्तस्य वाचां विशेषः ॥१३॥

*

इति श्री भारतीस्तवनं सम्पूर्णम् ॥

*

प्रशस्तिः यदक्षरपरिभ्रष्टं स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।

तत्सर्वं क्षमतां देवि ! प्रसीद परमेश्वरि ॥

*

जानीमेधेन लिखितम् । सुमतिधीरगणिपठनार्थम् ॥ श्री ॥

(श्रीमदहर्हद्वाण्यै नमः ।)

सर्वज्ञवाणी जयतात्सर्वभाषामयी शुभा ।

पञ्चत्रिंशदुणोपेता मनुपूर्वस्वरूपिणी ॥ १ ॥

दयामय्यमृतमयी वाग्देवी श्रुतदेवता ।

संसृष्टिविगमध्रौव्यदर्शिका भुवनेश्वरी ॥ २ ॥

ब्रह्मबीजध्वनिमयी श्रीमती वाग्भवात्मिका ।

ज्ञानदर्शनचारित्ररत्नत्रितययदायिका ॥ ३ ॥

अर्हद्वक्त्राब्जसम्भूता भव्यकैरवचन्द्रिका ।

नयप्रमाणगम्भीरा नवतत्त्वगमान्विता ॥

वाग्वादिनी भगवती कुमतिध्वंसकरिणी ।

स्याद्वादिहृदयाम्भोजस्थायिनी मातृकामयी ॥ ५ ॥

नित्या सरस्वती सत्या ज्योतीरूपा जगद्धिता ।

वागीश्वरी सिद्धिदात्री सिद्धबीजमयी परा ॥ ६ ॥

परमैश्वर्यसहिता गणभृद्गुम्फिता श्रुते ।

सिद्धान्तार्थप्रदाऽचिन्त्याऽनन्तशक्तिश्च सारदा ॥ ७ ॥

स्याद्वादवादिनी श्रेष्ठ तारिणी भववारिधेः ।

या हज्जाड्यान्धकरस्य हरणे तरणिप्रभा ॥८॥ (अष्टभिः कुलकम् ॥)

सा मद्दक्त्रे निवसताज्ञानानन्दप्रदायिनी ।

नमस्या मामकी तस्यै बोभवीतु मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

*

इति श्रीजिनवाक्स्तुतिः ।

श्री प्रवचनदेव्यै नमः । णमो बंभीए लिवीए । णमो सुयदेवयाए भगवईए ।

णमो सुयस्स भगवओ । श्री ज्योतिर्मायाभ्यां नमः ।

स्वामिनि ! शासनदेवते ! मत्सान्निध्यं विधेहि विश्वेशी ।

प्रवचनबोधो भगवति ! दयया भक्तत्रय दातव्यः ॥ १ ॥

श्रीमदहर्हन्मातृकभ्यो नमः ॥ श्री जिनशासनदेवताभ्यो नमः ॥ श्री प्रवचनमातृभ्यो नमः ॥

शाहवीराना सुकृत वर्णननी प्रशस्ति-चउपड़ ।

सं. प. प्रद्युम्नविजय

सोळमा सैकना चोथा चरण आसपास भिन्नमाल (राजस्थान) थी अणहिलपुर पाटण आवीने वसेला शाह वीरानी आ वंशावलि छे.

हस्तलिखित त्रण पानांनी पोथीमां केटकेटली पेढीना सुकृतोनुं टूंकमां वर्णन कर्युं छे !

प्रारंभमां, कनाशाना पाडामां स्फटिकना श्री शांतिनाथजिन बिंबनी प्रतिष्ठा वि.सं. १६५४मां थई तेनो प्रशस्ति लेख छे. ते गद्यमां छे. पछी शाहा वीराए करेलां श्रेणिबद्ध सुकृतोनी सालवार यादी छे. तेओ भिन्नमालथी पाटण रहेवा आव्या त्यारे साथे श्री महावीर स्वामीनुं जे बिंब लाव्या हता तेने ढंढेरवाडामां पधराव्युं. पोते पण त्यां ज रह्या.

ते पछी कनाशाना पाडाना देरासर, लींबडीना वाडाना देरासरनुं निर्माण अने प्रतिष्ठा वगेरेनो लाभ लीधो. वच्चे वच्चे संघनां वर्णनो छे. वीराए प्रकट करेली अणसणनी भावनानुं वर्णन सुंदर छे अने छेछे जे सागारिक दीक्षा-अणसण लीधुं तेनी पण वात नोंधपात्र छे. वीराथी लईने तेनी पेढी - दर पेढीमां सुकृतो थतां रह्या छे. वि.सं. १६१६थी १६७४ सुधी आ परंपरा चाली छे. आनंदनी वात ए छे के शाह वीरा अने तेमना वंशजोए जे जे चैत्योनुं निर्माण कर्युं कराव्युं अने तेमां जे बिंब पधराव्यां ते आज सुधी सारी स्थितिमां विद्यमान छे. हाल पाटणमां जे नगरशेठनुं कुटुंब कहेवाय छे अने जेमनुं भगवानदास नाम छे तेओ सीधा आ शाह वीराना वंश ज थाय अने मणियाती पाडामां जे सहस्रकूटनुं घरदेरासर छे ते पण नगरशेठना कुटुंबनुं ज छे.

शाह वीरा अने तेना वंशजो पौर्णमिक गच्छना निश्रावर्ति आचार्यना श्रावको छे. अत्यारे पण ए पूनमिया गच्छनी गादी ढंढेरवाडामां ज गणाय छे.

आ पौर्णमिकगच्छनी उत्पत्ति बारमां सैकमां वादी देव सूरिजीना गुरुश्री मुनिचन्द्र सूरिना गुरुभाई श्रीचन्द्रप्रभसूरिजीथी थई छे. आ पूनमिया गच्छना श्री भावप्रभसूरिना लखेला ग्रन्थो आजे पण पाटणना श्री हेमचन्द्राचार्य ज्ञानभंडारमां सचवायेला छे. आवी वंश प्रशस्तिओ इतिहासना तथ्योना निर्णयोमां खूबज निर्णायक बनी रहे छे. भाषा सत्तरमा सैकना चोथा चरणनी छे. बावीसमी चौपाइमां त्रीजा चरणमां जे लांगली शब्द वापर्यो छे

ते सांस्कृतमां नाळीयेर (श्रीफळ) अर्थमां प्रसिद्ध छे ते छे. पूनमिया गच्छनी पट्टावलीमां पण उपयोगी थाय तेवी आचार्योनी नामावलि आमां मळे छे.

श्री श्रीमालज्ञातीय वीर शाखायां वर्द्धमानगोत्रे पूर्व भिन्नमाल वास्तव्यं : श्री धर्मधोषसूरि प्रतिबोधित साहागेहा तदन्वये साहा श्री वीरा ततः ढंढेरनाम प्रतिष्ठितं । वीर वाटकं वासितं । तत्र वीरप्रासादः क्वरितः पश्चात् महावीरबिंबं पत्तने आनीतं । ढंढेर पाटके पूज्यते ॥

श्री वीरसाहावंशे । साहा लाडा । तत्सुत साहा खेता । तत्सुत दोसी हरदे । पुंजा चं श्री रासीरंगज । तत्सुत दोशी मुख्य श्री अदा भार्या भेळाई पुत्र २ । (१) दोसी वीरा । (२) दोसी टोकर । दोसी वीरा भार्या रंगाई । द्वि भार्यारूपां ॥ टोकर भार्या पनोती । तत्र दोसी मुख्य । शत्रुंजय संघवीपद प्रतिष्ठित, अर्बुदाचळ संघवीपद प्रतिष्ठित । संघवी श्री वीरा भार्या रंगाई । सुत दोसी शिवजी । सुता वीरबाई । द्वितीया भार्या रूपां सुत दोसी रवजी । सुता ३ (१) चांपा । (२) जेठी । (३) फूलां । दोसी शिवजी भार्या चंगा सुत (४) । (१) सूरजी (२) मेघजी (३) सोमजी (४) अबजी । सुता २ । (१) पकली । (२) रतनी । रवजी भार्या गंगाई सुत मनजी । थानसिंह । समरसिंह । विजयसिंह । इंद्राणी । मरघां । एवं कुटुंब सहितेन । संघवी वीरकेन संवत १६५४ वर्षे माघवदि ११ रवौ श्री शांतिनाथ रत्नमर्याबिंबं क्वरापितं । प्रतिष्ठितं । बहुद्रव्यव्ययेन नमस्कार गुणनिक भोजनं क्वरितं । गच्छ ८४ वासिनां यतीनां वस्त्रप्रदानं कृतं ॥

श्रीमद्वीर वर्धमान पट्टोदर श्री सुधर्म्मस्वामिवंशे श्री चंद्रप्रभसूरिः तदन्वये श्री पूर्णिणमापक्षे प्रधानशाखायां श्री जयप्रभसूरिः तत्पट्टे श्री भुवनप्रभसूरिः तत्पट्टे श्री कमलप्रभसूरिः तत्पट्टे श्री पुण्यप्रभसूरिः तत्पट्टेदयाचलांऽलंकरण श्री विद्याप्रभसूरिः तत्पट्टे चतुर्दश विद्यानिधान । सरस्वती कंठाभरण । वादीमदगंजन । जंगमतीर्थ । युगप्रधान मेसरिवाचल श्री ललितप्रभसूरिभिः प्रतिष्ठितं । तदनु संवत् १६६४ वर्षे श्रावण वदि १० दिने नवीन प्रासादे स्थापितं चिरं जीयात् आचंद्रार्क इति करणासाहनइ पाडामध्ये शान्तिनाथ प्रशस्तिः ॥

वीरकेन यानि कृतानि सुकृतानि तानि लिख्यंते ॥

वीराकृतसुकृतसंचय चउपई ॥

वीरा सुत .....

..... सोल सोलत्तरइ जाणि १६१६ ।

हेममय आभरण जडाव ।

जिन अंगइं क्काव्यां सभाव ॥१॥

बिंब भगव्युं रूपातणुं

-द्रव्य खरच्युं अतिघणुं

प्रतिष्ठा क्कावीया सार ।

विद्याप्रभसूरि गुरुपधरावि ॥२॥

घर देहरासर क्काव्युं नवुं ।

तेहनुं पुण्य असंख्यातुं हवुं ।

स्नात्र महोत्सव स्वजन संतोष ॥३॥

संवत सोल सांत्रीसइ सार (१९३७)

संखेश्वरनो संघ उदार ।

क्काढ्यो संघ जमाड्यो भलो ।

जिन शासन कीधो ऊजलो ॥४॥

नव अंगे गुरुपूजा कीध ।

याचकनइं बहु दानज दीध ।

संघपति तिलक घरइ कंठमाल ।

वार्जित्र वाजइ गाइ बाल ॥ ५ ॥

संवत सोल सांत्रीसइं वली ।

विद्याप्रभसूरिं दुखदली ।

देवंगत निर्व्वर्वाण कल्याण ।

दोसी वीरो साधइ सुजाण ॥६॥

शुभ मांडवी रचावी करी ।

आडंबर रचना सवि धरी ।

सोनां रूपां फूल उच्छाल ।

करणी सवि कीधां संभालि ॥७॥

श्री ललितप्रभ सूरिनै ताम ।
 पाटिं बइसारया गुणधाम ।
 पदप्रतिष्ठा महोच्छव जेह ।
 वीरो धन खरची करइ तेह ॥८ ॥
 गुरूनइ पूजा करि नव अंगि ।
 घरे पधरावइ मननइ रंग ।
 पाट पधरावइ गोरी गाय ।
 दान याचकनइ बहुलां थाय ॥ ९ ॥
 गंधर्व्व गाय रातीजगा ।
 जमाड्या बहु साहम्मी सगा ।
 पदमहोत्सव कीधो गुस्तणो ।
 वीरइ उपायो जगि जस घणो ॥१०॥
 विद्याप्रभसूरीस्युं नेह ।
 वीराने दुःख सालइ तेह ।
 झूरइ अत्र न खाइ अंध
 जाणे थई बइठो निग्रंथ ॥११॥
 तव श्री ललितप्रभसूरी कहइ ।
 सदगुरुवयण वीरो सदहइ ।
 तजे शोक संसारी चालि ।
 साचो जैनधर्म संभालि ॥ १२ ॥
 संवत सोल ओगणच्यालीस । (१६३९)
 आबु संघपति तिलक जगीस ।
 घणो द्रव्य तिहां वावर्यो ।
 सुकृतनो इम संचो कर्यो ॥१३॥
 महापूजा गुरु अंगइ कीध ।
 याचकनइ वली दान ज दीध ।
 भाविं जिननी कीधी यात्रा ।

पोष्यां साधुतणां बहु पात्र ॥१४ ॥
 शत्रुंजय महात्म्य सांभली ।
 ललितप्रभसूरिनइ मुखस्ली ।
 भेटीस्यइ शत्रुंज ज्याहरिं ।
 कडाविगइ खारिंस्य त्याहरइ ॥ १५ ॥
 भलो संवत सोल चुयालीस १६४४ ।
 संघ लेई वीरो सुजगीस ।
 श्री ललितप्रभसूरीश्वर साथि ।
 धर्ममारग वावरतो आथि । १६ ।
 पग पग गुरु भक्ति अणुसरइ ।
 जेह कथन कहइ ते करइ ।
 इंणि परि भेटयो विमलगिरींद ।
 पूज्या रूडइं आदि जिणंद ॥१७॥
 अनेक सिद्ध थया कांकरइ ।
 वीरो अणसण लेवा करइ ।
 ललितप्रभसूरी कहइ सुणो ।
 फल भावइं थयो अणसण तणो ॥१८ ॥
 कल भाव ओछां संघयण ।
 मन आजनां काचां मयण ।
 तिहां ताइं काया नवि पाडवी ।
 धर्मसाधन हुइ जिहां घडी ॥१९ ॥
 इम अनुमति गुरूह नवि दीध ।
 वीरइ पण गुरूवयण ज कीध ।
 तव ते लाभ अनेरो धरइ ।
 शीलव्रत लेवा मन करइ ॥ २० ॥
 बाजुठइ गुरूनइं बइसारि ।
 आगलि समोसरणनइं धारि; ।

चोखापुंज नालेर गुंहली ।
 चिहुं दिशि मुंक्या दीपक वली ॥२१ ॥
 समोसरण उपरि जिनर्बिब ।
 चउमुख मुंक्यो तिहां अविलंब ।
 पहिलुं हाथि लेई लांगली ।
 नांदि फ़ेरी मुंकइ ते वली ॥२२॥
 किरियामां जोईइ जे वेस ।
 वीरइ ते धार्यो सुविशेस ।
 लोक मिल्या तिहां लखगान ।
 धर्मवीवाहनी जांणे जांन ॥२३ ॥
 आठ थुई वंदावइ देव ।
 नंदीसर (सुत) संभलावइ ततखेव ।
 कहइ गुरु समकित्त आलाप ।
 टलइ सवि मिथ्यामति व्याप ॥२४॥
 समकित्त आलावो ते धरइ ।
 पंड थक़े कहीइं नवि फ़रइ ।
 समकित्त विण जे व्रत आखडी ।
 बोडइ शिर जेहवी राखडी ॥ २५ ॥
 भणइ गुरु आलापक सार ।
 वीरो जोडइ हाथ उदार ।
 शीलव्रततणो उच्चार ।
 इंणि परि कीधो जयजयकर ॥२६ ॥
 सात खमासण छइ चित्त धरी ।
 वास ठवइ गुरु हार्थि करी ।
 नित्थारपासग होहु जगीस ।
 इंणि परि छइ सुगुरुआसीस ॥ २७ ॥
 सुहव गाय गीत रसाल ।

वार्जित्र वाजइ नवनव ताल ।
 देवराइ तिहां बहुलां दान ।
 परीयागत वधारयु वान ॥२८ ॥
 दश दिवस करइ रातीजगा ।
 नुहुंतरीया जन साहम्मी सगा ।
 धर्मगोठिइ इमराति विहाय ।
 परभाति लहिणि (?) देवराय ॥२९ ॥
 महापूज आदीसरतणी ।
 गुरुपूजा वली कीधी घणी ।
 वधार्यो जिनतणो भंडार ।
 साधुभक्ति करइ अपार ॥३० ॥
 संघ जमाड्यो ऊलटपणइ ।
 भाट भोजक कीरति बहु भणइ ।
 घरे आवी गुस्नें पधरावि ।
 वस्त्र पात्र दीधां वहिरावि ॥ ३१ ॥
 सार्धमिक धरि लहिणी कीध ।
 सेर सेर मोदक वस्त्रादिक दीध ।
 इण्णिपरि चुथुं व्रत उच्चर्यु ।
 वीरइ सुकृत पोतुं भर्यु ॥३२ ॥
 संवत सोल अडतालो जेह । (१६४८)
 वली लींबडीनइ पाडइ तेह ।
 चैत्य करावी थाप्या स्वामि ।
 आरासमय जिन शांति अभिराम ॥३३ ॥
 धन वावर्यु महोत्सव करी ।
 सेठ वीरा कीरति विस्तरी ।
 संवत सोल चउपन्ना सार । (१६५४)
 माघ वदि एकमनइं १ रविवार ॥३८ ॥

बिंब रतनमय शांति जिणंद ।
 वीरइ भगव्युं भक्ति अमंद ।
 खरच्यउ द्रव्य वली असमान ।
 श्री ललितप्रभसूरि युगपरधान ॥ ३५ ॥
 शुभ मुहरति सवि मेल्यु साज ।
 करी प्रतिष्ठा जगमइं अवाज ।
 नुक्कर गुणनिक भोजन दीइ ।
 नयर जमाडी लाहु लीइ ॥ ३६ ॥
 हीरा गलसणीयां पामरी ।
 गच्छ पहिरामणि वीरइ करी ।
 वस्त्र दान चउरासी गच्छै ।
 याचकनै वली दीधां पछै ॥३७ ॥
 करणासाहनइ पाडइ उच्छह ।
 संवत सोलचउसठ्यामाहि (१६६४) ।
 कराव्यो नूतन प्रासाद ।
 सेवंता टलइ विखवाद ॥ ३८ ॥
 रतनमय शांति जिणेसर जेह ।
 ललितप्रभसूरिं तिहां थाप्युं तेह ।
 चैत्य प्रवेशो उच्छव बहुं ।
 वीरइ सज्जन संतोष्युं सह ॥ ३९ ॥
 संवत सोल ओगणसाठ्यइ करी (१६५९) ।
 शत्रुंज यात्रा वली शुभवरी ।
 गुडीजीनी यात्रा सार ।
 वीरइ सुकृत्य कर्या उदार ॥४० ॥
 देशमांहिं थया नामनीक ।
 वयण ज बोलइ ठावुं ठीक ।
 माथुं उपाडइ न कोइ चाड ।

रखे सेठ करइ वणसाड ॥४१ ॥
 राय राणा जस आणा धरइ ।
 कथन सेठनुं अलवइं करइ ।
 दोसी वीर प्रबल प्रताप ।
 करइ नित देहरासर जिन जाप ॥४२ ॥
 नित्य सांभलि वखाण गुरुमुखै ।
 धर्मध्यान चालइ इम सुखै ।
 जिन शासन निज धर्मनां पर्व्व ।
 नयरीमांहिं पलावइ सर्व्व ॥४३ ॥
 पुनिम सामाचारीस्युं रक्त ।
 देव गुस्नो पूरो भक्त ।
 गुरूनइ विहरवीनइ जमइ ।
 मिथ्यात्वीनी वात नवि गमइ ॥४४ ॥
 ललितप्रभसूरिस्युं अधिके भाव ।
 गुरूनइ द्यइ पुस्तक लिखावि ।
 जथाशक्ति जिनशासन सार ।
 नगरमांहिं प्रवर्त्तावणहार ॥४५ ॥
 ढंढेरवाडामांहिं जाण ।
 साभलो पारसनाथ वखाण ।
 वीरइ देहरातणुं मंडाण ।
 मंडाव्युं उंचुं अहिठाण ॥४६ ॥
 संवत सोल बिहुत्तरि संगि (१६७२) ।
 थई असमाधि वीरानइं अंगि ।
 सुगुरु ललितप्रभसूरी पासि ।
 महाव्रत भार लीउ उल्लासि ॥४७ ॥
 निजघरि संधारो एकांति ।
 गुरु पासइं राख्या नीरांति ।

साधुतणी क्क्रीया दिन पंच ।
 ते पणि पाली मन अखलंच ॥ ४८ ॥
 सुख समाधइं रूडइ ध्यान ।
 क्क्रीधुं अणसण तणुं विधान ।
 देवंगत थया वीरो इंम ।
 गुण वरणवी सकुं हुं किम ॥ ८३ ॥
 वीरा साधुतणी मांडवी ।
 युगति घणी क्क्रीधी नवनवी ।
 निहरण करज विधस्युं क्क्रीध ।
 सुत शिवजीइं लाहो लीध ॥५० ॥
 केही करुं वीरा जोडली ।
 गुण घणानइं मति थोडली ।
 सेवक इणिपरि करइ अरदास ।
 वीरा संतति पुंहचइ आस ॥५१ ॥

इति श्री दोसी वीराकृत सुकृतसंचय चउपई संपूर्णा ॥

पछइ सेठ शिवजी दोसीइं सामला पार्श्वनाथनुं देहरुं पूरुं कराव्युं । केतलाइक
 गृहिस्थनी सांनिधि । शत्रुंजयादिक तीर्थनी घणी यात्रा करी साहम्मीवत्सलादिक घणां कर्यां
 घणुं जिनशासनना प्रभावक थयां । घणुं निज देवगुस्ना भक्त थया । तिहार पछी सुत मेघजी
 दोसी शेठ थया घणुं शासनना प्रभावक । घणी यात्राना कररक । स्वज्ञाति भोजनकररक ।
 कृत साटिक पहिरामणी । घणुं मर्यादी जैन श्रावक थया । तत्सुत दोसी चांपइ । जयतसी
 प्रतापसी । तिलकसी । प्रेमो ॥ दोसी अखईइं भलीपरिं सेठी करी घणुं निजदेवगुस्ना रागी
 थया । जिनशासन प्रभावक तिहार पछी दोसी श्री जयतसी सुत दोसी श्री तेजसी शेठ थया ।
 तत् कृत सुकृत... । संवत १७७४ वर्षे ज्येष्ठ सुदि ८ सोमे । पत्तन मध्ये । श्री श्रीमाली ज्ञातीय ।
 दोसी श्री वीरासुत । दो । श्री शिवजी सुत । दो । श्री मेघजीभार्या सहिजूबाई सुत । दो । श्री
 जयतसी भार्या रामबाई सुत दोसी श्री तेजसीभार्या देव बाई सुता पुंजी १ सुत गुलाब । द्विभार्या
 राधाकृष्ण सुता लहिरकी । सुत मलूक प्रमुख सपरिवारयुत । दो । श्री तेजसीकेन सुखश्रेयोर्थ
 श्री पार्श्वनाथादि बिंब सहस्र पित्तलमयः कोष्ठः कारितः । श्री पूर्णिमा पक्षे ढंढेरपाटके ।

भ । श्री महिमाप्रभसूरिस्तत्पट्टे । भ । श्री भावप्रभसूरीणामुपदेशात् कृत महामहोत्सवेन प्रतिष्ठापितश्च । इति श्री सहस्सकोट प्रशस्ति : हेठइं लिखी छइ परकरें ॥

देशी कडखानी ॥

सकल सुखकरिणी दोषभय वारिणी । सरसती भगवती पाय थुणीइ ।
जास सुपसाय कविशय हिवइ वर्णवइ । नगर सोभनीकनी कीर्ति सुणीइ ॥१॥ सक०
श्री श्रीमाल सुविशाल वंशइवरु । दोसी श्री तेजसी तेजि दिपइं ।
नगर सणगार महाजन शिर सेहरो । वांकडां वइरीयानें जे जीपइ ॥२॥
निज परीयागत रीतराखण भणी । असार संसारमां सार जांणी ।
सफल निज जन्म करवा भवी तारवा । वारवा सयल दुरगति खाणी ॥३॥
पारसनाथ जगनाथ आदिं सहुं । सहस्स पित्तलमयबिंब वारु ।
सहस्सकोटि नाम तीर्थ करावीउं । रूप सौवर्ण दीसइ दीदारु ॥४॥
सत्तर चिमोत्तरइ ज्यैष्ठ सुदि आठमि । वार सोमइं सहु संघ युक्तइं ।
प्रतिष्ठा करावी घरिं घणइं महोत्सवइ । सुगुरुश्री भावप्रभसूरि भक्ति ॥५॥
संघ सन्मान बहुदान याचक भणि । तपजप पुण्यनी रीति पोषी ।
देशी श्री जयतसी सुपुत्र सोहामणो । दूर गया हिवइ पाप दोषी ॥६॥
धन धन मात रामां जिणइं जनमीओ । पुंनिम गच्छ प्रभावकरी ।
कहइ शांतिदास अरदास सुणो सेठजी । सकल जंतु तणो तुं उपगारी ॥ ७ ॥

*

सं. १६५६ कुंभारीया पोलैं सोनी अमीचंदइं आदिनाथनो प्रासाद कराव्यो । सोनी अमीचंद । सुत । सो. ऋषभदास । सुत । सो. शांतीदास । सुत । सो. सामलासकल । अमर । लखो । सुंदर ।

हीरविजयसूरिनो लेख

-मुनि महाबोधिविजयजी

ज्ञानादि पांच आचारोने स्वयं पाळे तथा आश्रित पासे पळवे एनुं नाम आचार्य. पंचाचारना पालनमां उद्युक्त आचार्य भगवंतो स्वशिष्यवर्ग पंचाचारना पालनमां अप्रमत्त रहे ते माटे अवसरे अवसरे नियमावली घडता होय छे, अने श्रमणो पासे तेनुं पालन करावता होय छे. जूनी-नवी अनेक नियमावलीओ आजे पण प्राप्त थाय छे जे पट्टक तरीके पण ओळखाय छे.

प्रस्तुत छे बे हजार जेटला विशाल श्रमण समुदायना नेता, जगद्गुरु-श्री हीरविजयसूरिमहारजे पोताना आश्रितवर्गना पंचाचारना निर्मळ पालन अर्थे बनावेली नानकडी नियमावली. अलबत्त, आ लेखमां तेओश्रीए नियमावलीने बदले विबुधजन विज्ञप्ति एवी संज्ञानो प्रयोग कर्यो छे.

श्री विजयदानसूरिगुरुभ्यो नमः ।

संवत् १६४० वर्षे पौषासित १० गुरौ श्रीहीरविजयसूरिर्भलिख्यते ।

अद्यप्रभृति विबुधपद विज्ञप्तिरेतद् विषये कर्तव्या, यो श्री दशवैकलिक

-श्री आवश्यकनिर्युक्तिभाष्य-पिंडविशुद्धि-कर्मग्रंथ-योगशास्त्र-क्षेत्रविचार-संग्रहणी
-उपदेशमाला-षड्दर्शनसमुच्चय-प्रवचनसारोद्धारदि ५००० ग्रन्थकण्ठपाठी जघन्यतोऽपि
तथा हैमद्वादशपादप्राकृतवृत्ति सहिताथवा प्राकृतवृत्तिसहितप्रक्रिया-सारस्वतं वा तथा साहित्ये
वाभट्टालङ्कार-काव्यकल्पलता-छन्दोऽनुशासन-वीतरागस्तव-शोभनस्तुति- जिनशतक-
षड्दर्शनसमुच्चयटीका-नाममाला-लिङ्गानुशासन-धातुपाठ-तीर्थकृच्चरित्रादि तथा सिद्धान्ते
आवश्यक-दशवैकलिक-उत्तराध्ययन-ओघनिर्युक्ति-नंदी-अनुयोगद्वारादि तथा विचारग्रन्थे
सङ्ग्रहणी-क्षेत्रविचार-कर्मग्रन्थ-भाष्य-पिण्डविशुद्धि-सामाचारी प्रभृति तथा ज्योतिःशास्त्रं
नारचन्द्रादि अर्थतः पाठयति, तथा तपः मासमध्ये षडुपवासकारी-चतुर्मासक
सांवत्सरिकषष्ठाष्टमकारी, तथा मार्गातीत-कालातीतत्यागी, तथा रोगादिकरणं, विना दिवा
त्रियामाद्ययामे स्वापत्यागी, त्रिविधाहारैकभक्तकारी, तथा आच्छादितास्य-जल्पन-
प्रमार्जनोपेतचलन-विहाराहारावश्यकप्रतिलेखनादिषु जल्पनप्रतिषेध-समिति- गुप्ति-
प्रभृतिसंविज्ञसामाचारी प्रवर्तकश्चेति, स्वसंघाटकमध्ये विशेषतः ।

तथा प्राक्तनविबुधैरेतद्विषये यतितव्यमन्यथा । तपस्यादेशविषये विचारः ॥

श्रीकल्याणमस्तु श्रमणसङ्घाय ॥

श्रीमल्लिपीकृताः पं. कनकविजयसविधौ पट्टोऽस्ति ॥

१. मद्भुदि मेधां निधेहि. इत्यपि ।

शत्रुंजयमंडन ऋषभदेव-स्तुति

- मुनि भुवनचन्द्र

अपभ्रंश मिश्रित जूनी गुजराती भाषानी आ कृति कुल त्रण हस्त प्रतोना आधारे यथामति शुद्ध करीने अहीं आपी छे. कोई पण प्रतिमां लेखनसंवत अपायो नथी। त्रणे प्रतिओ खंभातना श्री पार्श्वचन्द्रगच्छ जैन संघना ज्ञानभंडारनी छे । प्रति क्रमांक ३८-५८५ अनुमानतः पंदरमां सैकनी जणाय छे। आ प्रतनी विशिष्टता ए छे के 'न'कारथी शरू थता शब्दोमां आमां 'न' ने स्थाने 'ल' जोवा मळे छे। आ प्रतमां प्राकृत 'शत्रुंजय कल्प' पण छे, तेमां पण आवुं परिवर्तन देखाय छे। जो के बधे स्थले आ नियम सचवायो नथी। २४-३७६ क्रमांकनी प्रतिमां विविध प्रकरणो साथे आ कृति पण संगृहीत छे अने ते संभवतः १६मी सदीमां लखायेली लागे छे। क्रमांक ३८-५८४ नी प्रति १७ मा सैकनी जणाय छे। त्रणे प्रतिओ अशुद्ध छे ।

आना कर्ता तपागच्छे विजयदानसूरिशिष्य 'वासणा' साधु छे. एमनो समय ई. १६मो सैक्रे होवानुं नोंधायुं छे. आ माटे 'जैन गुर्जर कविओ'-१, पृ. ३६३, (प्र. ई. १९८६, म.जै.वि., सं. जयंत कोठारी) तेमज 'गुजराती साहित्यकोश' (मध्यकाल) पृ. ३९९ (प्र. ई. १९८९, गु.सा.प.) द्रष्टव्य छे.

पहिलउं पणमिअ देव परमेसर सेतुंज-धणीअ
 पयपंकयस्य-सेव रंगिहि विरचिसु तसु तणिअ
 जिणवर मह नहु ठाणुं नाण-ज्ञाण-वित्राण जओ ?^१
 बालक परि वित्रत्ति बहु भोलिम तुह करिसु तओ ततु^२ ॥१
 दिणयर जिम तुम्हि देव निम्मल केवल किरणधर
 तिहिं भुवणिहिं तिहिं कलि सयल-पयत्थ पयासकर
 पंचसय तियसट्ट मिच्छईअ पगई य पमुह
 जोणिलक्ख कुलकोडि तहुवि हु जंपिसु दीणदुह ॥२
 सामिअ सासोसासि भव सङ्ग सत्तरि सहिअ
 संपूरंतु निगोदि हुउं अणंत पुग्गल रहिअ

१. क्तु । २. ततु ।

जिणेवर हिव विवहारि-रसिंहि वासिंहि आविअउ
 कम्मि अणंतउ कलु अणंतकइ कुलि ठाविअउ ॥३
 दुविह पुढवि दग तेअ वाय वणस्सइ विगलतिअ
 जलचर पमुह दु भेअ पज्जत्तापज्जत्त ठिअ
 इअ अडयाल पयार तिरिअ तणी गइ संकमिउ
 तुह दंसण विणु देव हउं असंखभव परिभविउ ॥४
 संकड-कुंभीपाय-असिवण-वेअरणी-रसिंहि
 सामलिपत्ति विचित्ति छेअण-पहरण-सयवसिंहि
 सत्तय लक्ख निवासि जिणवर मइं तुम्ह आण-विणु
 दुसह सहिअ दुहरासि पज्जात्तापज्जत्ति पुणु ॥ ५
 भरहेरवइ विदेहि ए तिन्निय पंच य गुणिआ
 अड्डाइअ दीवेसुं कम्मभूमि पनरह भणिआ
 हेमवयं हरिवास तह रम्मय एरन्नवय
 चउपण गुणिया वीस तीस हवइं दस कुरु साहिअ ॥ ६
 सत्तसत्त इग पासि सत्त सत्त बीजइं गमइं
 हिमगिरि दाढ चउक्कि तिम सिहरी अ सेलिहिं हवइं
 छपन्नंतर दीव इअ भणिअइं जिणसासणिहिं
 लवण समुद्द-मझारि निवसइं सासइ आसणिहिं ॥ ७
 कम्म कम्मह भूमि छपन्नंतर दीव जुअ
 पज्जत्तापज्जत्त भेदिहिं बिहुं आगगलि बि सय
 इग सय मुच्छिअ भेअ मिलिअ तिडुत्तर तिन्नि सय
 इउ मणुअत्तणि नाह [ह]- उं हिंडिअ तुह पय रहिय ॥८

(भाषा)

परमाहम्मिअ पंनरस, भवणेसर दस जाणि।
 सोलह वितर जोइसिअ, चर-थिर दस य वक्खाणि ॥ ९
 नव लोगंतिअ क्किब्बिसिय, तिन्नि अ कप्पह बार।
 जिंभय दस गेविज्ज नव, पंचाणुत्तर सार ॥ १०

पज्जत्तापज्जत्त हूअ, अट्ठाणु अ सउ भेअ।
 देवत्तणि हउं^१ प्फिरिअ, लद्ध न तुह मइं भेअ ॥ ११
 आभिग्गह अणभिग्गहिअ, अहिलिवेस संपत्त।
 संसय अत्राण य जाणिअ, पंच भेअ मिच्छत्त ॥
 पुढ्वि दगागणि-पवण -वण तस छ जीव निक्कय
 इग-दु-ति-चउ-पर्चिदि मण, अविरय बारस जाय ॥१३
 क्केहाइय सोलस हवइं हासाइय छ-ब्भेअ^२।
 तित्र वेय पणवीस इय, सयल क्कसाय सभेअ ॥१४
 सच्चु-असच्चउं मीसु तह तुरिअ सच्चासच्चु।
 मण जिणि परि तिणि परि वयण, चउ चउ जोगपवच्चु ॥१५
 उरल उरालिय मीस पण, वेउव्विअ तम्मिस्स।
 आहारग तस मिस्स जुअ, कम्मणु सत्त तणुस्स ॥१६
 नाणावरणह पंच नव, दंसणि दुन्नि अ वेअ।
 अठवीस पुण मोहणिअ आउतणा वउ भेअ ॥ १७
 नामि तिडुत्तर एग सय, गुत्तह दुत्ति य भेअ।
 अंतराय-पंचय सहिअ, अठावन्न सउ एअ ॥ १८
 सागर संखा मोहणिअ, सत्तरि क्केडाक्केडि।
 नामह गोअह बिहुं भणी अ, वीस वीस ते जोडि ॥ १९
 तीस तीस नाणावरण, पमुह बिहुं तिहिं हुंति।
 तित्तीसं सागर ठिइ अ, आउअ कम्म कहंति ॥ २०

(भाषा)

महुरिहिं ए महुरतरेण, अइमहुरिहिं सोहणरसिहिं।
 कडुईहिं ए कडुअतरेण, अइकडुई(हिं) क्कसमलकसिहिं ॥२१
 सामल ए मीस सरूवि, अइ उज्जल पुग्गलदलिहिं।
 लहुउलइं ए अइलहुइवि गुरुइं अइगुरुसिंह बलिहिं ॥ २२

ए पंचेउ अ ए कारण जोगि, पगइ पमुह चउ भेअ इम।
 बंधवी ए अठ ए कम्म, हउं भमिउ भवि चक्क जिम ॥२३
 इणि भवि ए आविउ देवस पुत्रवसिइं तुह, पयसरणि !
 तिम करउ ए सासइ सेव, तुह जिम हुइ भवजलतरणि ॥२४
 जोणिहिं ए लक्ख सत्त, सत्त पुढविअ पय पावय पवणि।
 चउदह ए दह लक्खाणि, अणंतकाईअ पत्तेअवणि ॥ २५
 विगलह ए दो दो लक्ख, चउ चउ नारय तिरिअ सुरे।
 मणुअह ए चउदस मेलि, फिरिउ चुलसी लक्ख पुरे ॥ २६
 पुढवीअ ए आयह तेउ, वाय वणस्सइ विगलभव।
 बारह ए सत्त ति सत्त अडवीसा सत्तट्ट नव ॥२७
 जलचर ए नह-थलचारि, उरग-भुअंगह अहिजुअल।
 सङ्का ए बारह बार, दस दस नव लक्ख कोडिकुल ॥ २८
 देवह ए नारय लक्ख, छव्वीसा पुण वीस पुण।
 मणुअहं ए बारह लक्ख, कुल कोडी अ सेत्तुंजजिण ॥ २९
 एक ज ए कोडाकोडि, साढा लाख सत्ताणवए।
 एतीअ ए हउं कुल कोडि, प्रभु भमिउ भवि नव नव ए ॥ ३०
 दोसलउ ए राउलउ, वेउ अरि वेला जिम जिहिं वहए।
 च्याइं ए चउ चउ भेअ, कोहाइय गिरिकुल रहए ॥ ३१
 पांचय ए विसयला चोर, माछलडा मय उछलइं ए।
 तिणि भविअ ए जलहि पडंति, तुम्हि प्रभु पवहण लद्ध मइं ए ॥३२
 इय रिसह जिणवरु, सिद्धि सयंवर, सुंदरी वर सुंदरो।
 सिरि विमलभूधर, धवल सिंधुर, खंधवास, पुरंदरो ॥ ३३
 सेवइं सुभासुर, व्युणिअ भासुर, गुरु भवासुर गंजणो
 मह, सुविहि वासण, दिसउ सासण, विजय तिलय निरंजणो ॥ ३४

‘चोवीश-जिन-नमस्कार (अष्टमी-माहात्म्य-गर्भ)

(वाचक यशोविजय कृत)

-सं. शीलचन्द्रविजय गणि

वाचक यशोविजयजीनी घणीबधी प्राप्त गुर्जर रजनाओ "गूर्जर साहित्य संग्रह (सं. मो. द. देसाई) १-२'मां तथा अन्यान्य स्थले प्रगट थइ छे. छतां हजी क्यांक क्यांक भण्डारोमांथी तेओनी कृतिओ मळी आवे तेवी संभावना अवश्य छे. मित्र मुनिराज श्रीधुरन्धरविजयजीना ध्यान पर ताजेतरमां ज एक आवी रचना आवतां तेमणे मने मोकली, जेनी प्रतिलिपि अहीं प्रस्तुत छे.

२४ कडीनी आ कृतिमां ऋषभदेवथी वीरजिन पर्यन्तना २४ तीर्थकरोनी स्तुति तो छे, परंतु ते स्तुति पाछळनो मुख्य आशय अष्टमीना-आठम तिथिना तपनुं माहात्म्य वर्णववानो जणाय छे. प्रत्येक कडीमां तीर्थकरनुं नाम, तेमनुं लांछन (चिह्न) अने अष्टमीतपनो महिमा -आ त्रण मुद्दा गूंथी लेवामां आव्या छे. पोते सिद्धहस्त कवि छे. एटले सामान्य जणाती कृतिमां पण कल्पनाविहारनी साथे साथे योग अने साधनाना प्रदेशनी वातो सहजपणे वणायेली जोई शक्य छे. (कडी ६, ११-१६)

आनी एक ज प्रति मळी छे. तेनी लखावट जोतां १८ मां शतकमां लखाई होवानी अटकळ करी शक्य तेम छे. २ पत्रनी प्रति, प्रांते थएला उल्लेख अनुसार 'सूरत'मां लखायेली छे.

ऐं नमः॥

वृषभलंछन आदि जिणंद, प्रतपो मरुदेवीनंद।

अट्टमि-तप विघन निवारिं, उपदेसि त्रिभुवन तारिं॥१

गजलंछन वंछित-दाता, दिओ अजित भविकनें शाता।

अट्टमि-तप ध्यान पडूर, करे आठइ भय चकचूर॥२

हयवर-लंछन पय सोहई, संभवजिन तिहुअण मोहई।

अट्टमि-तप ध्यान अखंड, करइ कर्म कठिन शतखंड ॥ ३
 वानर-लंछन पय स्वामी, नमुं अभिनन्दन शिवगामी ।
 अट्टमि-तप ध्यान-समुद्द, विस्तारण चंद्र अमद (अमुद्द) ॥ ४
 श्री सुमतिनाथ मुख दीठइ, भवभवनां पातिक नीठइं ।
 पय-लंछन क्रौंच विराजइं, अट्टमि व्रतवंत निवाजइं ॥ ५
 पद मोहें लंछन-पद्म पद्मप्रभ टलइ छद्म ।
 अट्टमि-तप योग समाधिं, दिइ दर्शन रहित-उपाधि ॥ ६
 स्वस्तिक-लंछन सविआस, पूरइ जिनराय सुपास ।
 अट्टमि-तप ध्यान-प्रभाव, भव-सायर-तारण नाव ॥ ७
 चंद्रप्रभ आठमो देव, करिं लंछनमिसि विधु सेव ।
 अट्टमि-तप ध्यान-विधाता, एहवो अवर न को वर-दाता ॥ ८
 श्री सुविधि सुविधि सम-कंदो, जिन मकर-लंछन नित वंदो ।
 अट्टमि-तप उज्ज्वल ध्यान, जिनमंडल सोहइं प्रधान ॥ ९
 शीतलजिन शीतलवाणी श्रीवच्छ-लंछन गुण-खाणी ।
 जस अट्टमि-व्रत उपदेशइ, नवि कर्म टकइ लवलेशइं ॥ १०
 इग्यारमो श्रेयांसदेवो, खड्गी-लंछन भवि सेवो ।
 अट्टमि-तप ध्याननी धारा, हुइ जेहथी अचल अपारा ॥ ११
 वासुपूज्य जपो जग-भाण, पाय-लंछन महिष प्रमाण ।
 अट्टमि-तप सहज सनूर, करें चिदानंद भरपूर ॥ १२
 शूरक-लंछन जिन विमल, मन-मांहि रमो गुण अमल ।
 अट्टमि-तप आठ प्रदेश -सरखा करें जेह असेस ॥ १३
 सीचाणो-लंछन पाय, समरुं ते अनंत जिनराय ।
 अट्टमि-तप जेहथी जाणो, अड-योगइं दिट्टि सपराणो ॥ १४
 वज्र-लंछन धर्मजिणंद, अट्टमि-तप-कमल-दिणंद ।
 रतन-त्रय वदति अभे(खे ?)द, तस साधन दाखइं अभेद ॥ १५
 मृग-लंछन शांतिजी ध्यावो, अट्टमि-तप-फल शिव पावो ।

जे लहिइं सुद्ध उपयोगे , तस साधन शुभ उपयोगें ॥ १६
 छग-लंछन नमिइं कुंथु, जे सिद्ध हुआ अलमंथु।
 अट्टमि-तप कहें जे अखेद, विधि भक्ति वसे फलभेद ॥ १७
 अर-लंछन नंदावर्त, टाले भवभय-आवर्त।
 नमुं अट्टमि-तप अवदात, वर ध्यान विवेक विख्यात ॥ १८
 मल्ली गुण-मल्ली-माला, घट-लंछन नमीइं त्रिकाल।
 अट्टमि-तप संवर शक्ति, दीपइं अध्यातम विगति ॥ १९
 कच्छव-लंछन मनि धरीइं, मुनिसुव्रत जिम भव तरीइं।
 अट्टमि-तप शुभ उपयोग, इम प्रगट हुइ ज्ञानयोग ॥ २०
 नीलुप्पल-लंछन स्वामी, नमिनाथ नमुं शिवगामी।
 अट्टमि-तप-जप फलदाई , ए छइ साचो धर्म सहाई ॥ २१
 शंख-लंछन नेमि नमीजइ, अट्टमि-तप-व्रत-फल लीजइ।
 राजूल-मन-नयणाणंद, प्रभु भविक-कुमुद-दिनचंद ॥ २२
 फणी-लंछन पुरिसादाणी, प्रभु पास नमो गुण-खाणी।
 अट्टमि-तप ध्यानमां धरिओ, दिइ प्रभु शिवसुख गुणभरीओ ॥ २३
 हरि-लंछन प्रभु वीरजी वंदो, अट्टमि-व्रत पाप-निकंदो।
 गुरु श्रीनयविजय सुशीस, जस ध्यान धरि निशिदीस ॥ २४

*

इति श्रीचतुर्वंशतिजिननमस्कारः संपूर्णः ॥

लिखितः श्रीसूरति बांदरे ॥ श्रेयस्तु ॥ मंगलीक ॥

त्रण चउवीसी - विहरमाण-जिन-स्तवन

लक्ष्मीसागरसूरिशिष्यकृत

- सं. मुनि कल्याणकीर्तिविजय

तपगच्छनायक आचार्य श्री लक्ष्मीसागरसूरिजीनो शासनकाल सोलमां सैकानी पहेली पच्चीशी छे. तेओना शिष्ये रचेल बे गुजराती लघुकृति अत्रे आपवामां आवे छे. तेनी बे पानांनी एक प्रति मारा गुरुजीना संग्रहनी छे, तेना आधारे यथामति संपादन कर्तुं छे. प्रतिमां लेखकनाम के संवत् नथी, छतां लेखनशैली जोतां १६मा शतकमां ज-कदाच कर्तानी पोतानी-लखेल होय तेम अनुमान थाय छे. २४+२४+२४+२० = ९२ तीर्थकरोनी स्तुति रूपे रचायेल आ रचना अप्रगट जणायाथी अहीं प्रस्तुत करी छे. गुरु-आज्ञा थवाथी करेल प्रथम प्रयासमां बालसुलभ क्षति जणाय तो तेनी क्षमा प्रार्थुं छुं. २८ मी कडीनो त्रुटित अंश जोडेल छे जे [ ]मां छे.

सरसति सामिणी वीनवउं ए पणमीय गोयमपाय तु।
जासु पसाय जिण गायसिइउं ए, हीइ धरि बहु भाय(व) तु॥ १
अतिता अनागत वरतता ए, बहुतरि जिणवर जाणि तु।
विहरमाण वीसह साहिय, बाणु जिन मनि आणि तु॥ २

(वस्तु)

गोयम गणहर, गोयम गणहर, पाय पणमेवि।
सरसति सामिणि मनि धरीय, भणिसु भावि श्रीसुगुरु सानिधि।
जासु नामि रिधि वृति हुइं, अलिय विघन सवि दूरि जाइं॥
अतीता अनागत वरतता, जाणीय जिणवर सार।
विहरमाण वीसह सहिय, बाणू गणी अ जुहारि॥ ३

(प्रथम भाषा)

अतीता चउवीसी जिणवर जाणी
पिहलउं पणमउं केवलनाणी, नम निखाणी हेव।
त्रीजउ जिणवर सागरसामी

पाप ताप सवि जाइं नामिइं, महाजस चउत्था देव ॥ ४
 पांचमउं पणमउं विमलजिणेसर
 सरवानू(नु) भूति छठा तित्थेसर, जिणवर, सुखदातारो ।
 सातमउ सामी सीमंधर ध्याउं
 आठमउ दत्त जिणंद आराहउं, जिम पामउं भवपारो ॥ ५ ॥
 नउमउ दामोदर पणमीजइ ।
 दसमा देव सुतेज थुणीजइ, जाणीजइ जिणसारो ।
 सामीनामि जाइं सवि रोगा ।
 मुनि(सु)व्रत पूजिइं संयोगा, अनंत सुखदातारो ॥ ६
 दह त्रीजउ श्रीसुमति नमीजइ
 शिवगति चउदसमउ पभणीजइ, जाणी जिणवर सार ।
 दह पंचम अस्ताघ जिणेश्वर
 सोलसमउ पणमउं नमीश्वर, सफल करउं संसार ॥ ७
 अनिलनाथ सतरसमउ जिणवर
 अष्टादसमउ (निरंतर) सिरि यशोधर सार ।
 कृपासागर कृतार्थ भणीजइ
 जिनेश्वर सामि वीसमउं थुणीजइ, जाणी नाम विचार ॥ ८
 शुद्धमति जिणवर नयणानंदन
 बावीसमउ जिन दुरिय-विहंडन, शिवकर नमउं सुविसाल ।
 स्यंदननाथ नमउं सिरनामी
 चउवीसमउ जिणवर मणि आणी, संप्रति नमउं त्रिकाल ॥ ९

(वस्तु)

केवलनाणी, केवलनाणी, नमउं निरवाणी
 सागर महाजस विमल जिण, सर्वानुभूति सीधर दत्त ।
 दामोदर सुतेज सामी, मुनिसुव्रत सुमति शिवगति ॥

अस्ताघ नमीश्वर अनील, यशोधर कृतार्थ निश्चल ।
शुद्धमतिं सार शिवकर, स्यंदन संप्रति नमउ ॥ १०

(द्वितीय भाषा)

पिहलउं पणमउं आदिजिण, बीजउ अजिय जिणेस तु ।
संभव त्रीजउ जगि जयउ ए, अभिनंदण पणमेस तु ॥ ११
सुमतिनाथ जिण पांचमउए, छट्टा पुमप्पह नाम तु ।
सुपासजिणेसर सातम(उ)ए, चंद्रप्रभ करउं प्रणाम तु ॥ १२
नउमा सुविधिजिणेसर नमउ, दशमा शीतल सामी तु ।
श्री श्रेयांस अग्यारमा ए, वासुपूज्य पणमामि तु ॥ १३
दह'त्रीजउ श्री विमला नमउं, चउदमउ अनंतजिणेस तु ।
धरमनाथ प्रभू पनरमउ, सोलमा शांति जिनेस तु ॥
कुंथुनाथ प्रभु सतरमउ ए, अरनाथ नउ सवि दीस तु ।
ओगणीसमउ जिणवर जयउ ए मल्लि, मुनिसुव्रत वीस तु ॥ १५
हउं नमि नमउं एकवीसउ, बावीसमउ श्रीनेमि तु ।
पाससामि त्रेवीसमउ ए, चउवीसमउ वद्धमाणसामि तु ॥ १६

(वस्तु)

आदि जिणवर, आदि जिणवर, अजिय जिणनाह
संभव अभिनंदण सुमति, पद्मप्रभ श्रीसुपास चंद्रप्रभ ।
सुविधि सीतल श्रेयांस जिण, वासुपूज्य श्रीविमल अनंतजिण ॥
धर्म शांति कुंथ अर मल्लि, जिणमुणिसुव्रत नमि नेमि ।
पास वीर भवियणनमीय, जिम पामउ शिव खेमि ॥ १७

(त्रीतीय भाषा)

अनागत जिणवर हुं नमउं तु भमरूली, पिहलउं पढम जिणंद ।
पउमनाऊ भगि जाणीइ तु भम, उंम्मूलइ दुहकंद तु ॥ १८

(५०)

बीजन जिण सूरदेव उमउं तु भमरु. श्री सुपासजिणेस तु।
चउत्थउ संप्रभसामि जयउ तु भमरु. टालइ सयल किल्लेस तु॥ १९
सरवानुभूति जिण पांचमउ तु भमरु. छट्टा श्रीश्रुतदेव तु।
उदयजिणेसर सातमउ तु भमरु. पेढाल पणमउं हेव तु॥ २०
पोटिल जिणवर जाणीइ तु भमरु. दसमां सितकीरति सामि तु।
सुव्रतसामि अग्यारमउ तु भम. अममह करउं प्रणाम तु॥ २१

(वस्तु)

भवि जिणवर, भवि जिणवर, थुणउं त्रिणकाल
पद्मनाम भूर देव नमउं, सुपाससामि सयंप्रभु जिनेश्वर।
सर्वानुभूति श्रीदेव श्रुत, उदयनाथ पेढाल जिणवर।
पोटिलसामी जगि जयउ, अम[म]पणमउं जिणवर बार॥ २२

(चतुर्थभाषा)

दह त्रीजउइए देव निकषाय, निप्पलाग जगि जाणीए।
पनरमउ ए निरममसामि, चित्रगुपति मनि आणीइ ए॥ २३
सतरमउ ए समाधि जिणंद, संवर नमउं अट्टारमउ ए।
जिसोधर ए पणमउ हेव, विजयसामि नमउं वीसमउ ए॥ २४
एकवीसमउ ए मल्ल जिणंद, देवनमउं बावीसमउ।
त्रेवीसमउ ए अनंतवीरजि, भद्रकृत ध्याउं चउविसमउ ए॥ २५

(वस्तु)

नमउं निरंतर, नमउं निरंतर, देव निकषाय
निप्पलाग निरमम सहित, चित्रगुपति श्रीसमाधजिनवर।
संवर जिसोधर विज[य], जिण मल्लदेव श्रीअनंतवीरजि।
भद्रकृत ए चउवीस जिन, पणमउ भवियण लोय।
विहरमाण वीसह तणां, नाम सुणउ सहू कोय॥ २६

(५१)

(पंचम भाषा)

श्री सीमंधर करुं प्रणाम, बीजा जुगंधर लिउ नाम।

बाहु सुबाहु जिणवर नमउं ए॥ २७॥

सुजात सामि पांचमा जिणेसर, [छठा स्वयंप्रभजि सातमा ऋषहेसर
अनंत]जि ध्याउं आठमउ ए॥ २८

* * *

सूरप्रभ सामि विसाल नमीजइ, अग्यारमउ जिन वजधर पणमीजइ।

चंद्रानयन प्रभु बारमउ ए॥२९

दहत्रीजउ चंद्रबाहु भणीजइ, भुजंग सामि ईश्वर पणमीजइ।

सोलमउ जिन नेमिप्रभजउ॥ ३०

सतरमउ वीरसेन महाभद्र जिनवर(जिनेसर), देवजस उगणीसमउ तित्थेसर।

अजितवीरजि वीसइ नमउं ए॥ ३१

जे नर ए नारी वृंद प्रह ऊठी ए, जिन नमइ ए ते लहइं ए सुररिद्धि।

नरय तिरियगति नवि भमइं ए॥३२

धन धन ए ते दिन रातिय, सफल जनम तीहं जाणीइए

जिणिइ खिणिइ ए बाणू जिणंद, भाव सहित मनि आणीइ ए॥ ३३

(भाषा)

श्री रयणसेहर, गरुअ गणहर, सीसवंछितदायक्रे।

जयवंत श्रीगुरु लखिमीसागर-सूरि तपगछ नायक्रे॥

तुम सीस भक्तिहिं, एकचित्तिहिं, थुणिइ जिणवर इण परे।

प्रह ऊठि जे नरनारि प्रणमइं सयलमंगल तीहं घरे॥ ३४

*

इति श्रीत्रिणि चउवीसी-विहरमाण स्तवनं संपूर्णम्॥

“उवहाण पड़्डा पंचासग” उपरथी फलित थतो एक मुद्दो

पं. शीलचन्द्रविजय गणि

अनुसन्धान-४मां प्रकाशित उपरोक्त रचना (सं. पं. प्रद्युम्नविजयजी) प्रसिद्ध आचार्य श्री हरिभद्रसूरिनी छे. जो के मुनि पुण्यविजयजी-संपादित “केट्लोग ओव पाम-लीफ MSS. इन ध शान्तिनाथ-जैन भण्डार, खंभात” भाग-२ मां प्रतिक्रमांक १२९ (२) मां आ कृतिनो अंत आ रीते नोंधायो छे : “उवहाणपंचासयं सम्मत्तं ॥ श्रीमदभयदेवसूरेः कृतिरियम् ॥ ” अने ते उपरथी ए पंचाशकना कर्ता आ अभयदेव होवानुं कोई मानी ले तेम बने. परंतु आ प्रकरणनी अंतिम गाथामां आवता “विरह” शब्दने लीधे आ आशंका आपमेळे निर्मूल बने छे. तेथी ज श्रीपुण्यविजयजीए पण प्रतिवर्णन करतां कर्तानी कौलममां “Author- Abhayadevasuri (?)” आ रीते नोंधेल छे.

आ तो आडमुद्दो थयो. मूल मुद्दो तो आ छे: जैन आगमोमां ‘महानिशीथ’ सूत्र एक स्वतंत्र आगम छे, जे आजे तेना मूल स्वरूपमां पूर्णतया अप्राप्त छे. परंतु श्री हरिभद्रसूरि महाराजे, पोताना समयमां प्राप्त जीर्ण तथा खण्डित पोथीना आधारे आजे प्राप्त आ आगमनुं संकलन कर्यु होवानी परंपरा-स्वीकृत धारणा छे. आ धारणाने घणा लोके भ्रान्त तेमज दन्तकथारूप गणावे छे अने ते रीते प्राप्त महानिशीथ सूत्रने कूट ग्रन्थ गणीने चाले छे.

इतिहासविद् पं. श्री कल्याणविजयजी नोंधे छे के : “परन्तु एक दो का समर्थन मिल जाने मात्र से महानिशीथका हरिभद्रसूरि द्वारा उद्धार होना प्रमाणित नहीं हो सकता, हमने श्री हरिभद्रसूरि के लगभग ६० ग्रन्थ पढ़े हैं, पर उनमें महानिशीथ के उद्धार की बात तो क्या उसका नामनिर्देश तक नहीं मिलता । इस स्थिति में ‘महानिशीथ सूत्र दीमकने खंडित कर दिया था और शासनवात्सल्य से आचार्य हरिभद्रसूरिने इसको अन्यान्य शास्त्रपाठों के आधार से व्यवस्थित किया और सिद्धसेन दिवाकर आदि ८ श्रुतधर युगप्रधान आचार्यों ने इसे प्रामाणिक ठहराया’ इत्यादि दन्तकथा सत्य होनेमें कोई प्रमाण नहीं है । ” (प्रबन्धपारिजात, जालोर, ई. १९६६, पृ.७२) ”.

श्री कल्याणविजयजीना आ विधाननो उत्तर हवे आ उपधान पंचाशक मांथी मळी रहे छे । आ पंचाशकमां हरिभद्रसूरिजी महाराजे महानिशीथसूत्रनो स्पष्ट उल्लेख तो

कर्यो ज छे, तदुपरंत तेने प्रमाणभूत ठराव्युं छे. आनाथी जो के श्रीहरिभद्रसूरिए महानिशीथ सूत्रनो जीर्णोद्धार कर्यानुं फलित नथी थतुं, परंतु हरिभद्रसूरि अने महानिशीथसूत्रने कांड लेवादेवा ज न हती ते वात हवे असंगत ठरे छे. बल्के महानिशीथसूत्रनी प्रमाणभूतता अंगे तेमणे जे रजुआत करी छे ते जोतां ते आगमना पुनरुद्धारना कर्य साथे तेओश्री जस्स संकळया हशे, तेम अटकळ करवानुं मन थाय तेवुं छे.

* * *

उमास्वाति-आर्यसमुद्रनां नवप्राप्त पद्यो विषे

मधुसूदन ढांकी

उपर्युक्त विषयमां मुनिवर शीलचन्द्र विजयजीए “ढूकी नौध” १. त्रण मूल्यवान पद्यो अन्तर्गत अनुसंधान अंक ३, पृ. २१ पर उमास्वातिनां बे तथा त्यां पृ. २२ पर आर्य समुद्रना नामे उधृत थयेल एक पद्य विषे रसप्रद अने माहितीपूर्ण चर्चा करी छे. अने अनुसंधान अंक ४, पृ. १७ पर एमणे 'वाचक' नामे उधृत थयेला एक विशेष पद्य पर ध्यान दोर्युं छे, जे उमास्वातिनुं होवानुं एमनुं सूचन छे. प्रस्तुत अंक ४ मां मुनिराज महाबोधिविजये पण उमास्वाति संबंधित एक पद्य विषे उपयुक्त अने पूरक माहिती साथे चर्चा करी छे. अहीं जे अवलोकनो रजू करुं छुं ते उपरकथित बत्रे चर्चाओने अनुसंधाने छे.

(१)

वाचक उमास्वातिए एमनी हाल उपलब्ध छे ते कृतिओ-सभाष्यतत्त्वार्थाधि-गमसूत्र, प्रशमरति-प्रकरण, अने क्षेत्रसमास जम्बूद्वीपसमास-अतिरिक्त अन्य प्रकरणो रच्यां हशे ते वात निःशंक छे. (अलबत्त एमणे ५०० प्रकरणो रच्यां होवानी, ओछामां ओछुं जिनदत्तसूरिना गणधरसार्धशतक (इ.स. १०४८) थी नौधाती आवती किं वदन्तीने तथ्यपूर्ण मानी लेवानी जरुर नथी.) पण मुनिप्रवर शीलचन्द्र विजयजीए उधृत थयेलां प्रतिमा-प्रतिष्ठा-विधि एवं प्रतिमा-स्नापन-विधिने लगतां जे बे पद्यो १४ मी सदीनी पोथीमां अपायेल हाथनौध परथी प्रस्तुत कर्यां छे ते वस्तु-विषय अने शैलीनी दृष्टिए मध्यकालना कोई चैत्यवासी जतिनी रचना होवानुं प्रतीत थाय छे. उमास्वातिनी पद्यगुम्फनरीतिमां प्राच्यतानो स्पर्श छे, अने ते पूर्णतया निजस्वी छे: पछीना कर्ताओमां एमनी विशिष्ट शैलीनां दर्शन (या अनुकरण पण) बिलकुलेय थतां नथी. जेम "पूजा-विधि-प्रकरण" - जे स्पष्टतया बहु मोडेनी रचना छे - तेमने नामे चढी गयुं तेम उपर्युक्त बे प्रकरणो पण पश्चातकालीन कर्तानी कृतिने प्राचीनतम अने प्रमाणभूत ठराववा १३मा शतक पहेलां कोइए चढावी दीधां छे. परन्तु नवांगवृत्तिकर अभयदेवसूरिनी स्थानांगवृत्ति अंतर्गत 'वाचक मुख्य उमास्वाति' ना नामथी उधृत थयेलां दान विषयने लगतां सिलसिलाबंध आठ पद्यो शैलीनी दृष्टिए एमनां जणाय छे. (ए कदाच एमनी विनष्ट श्रावकप्रज्ञप्ति अथवा दानप्रकरण जेवा नामनी जुदी ज

रचनामांथी लीघा होई शके.)

(२)

आर्य समुद्राचार्यने नामे जे पद्य उद्धृत थयेलुं छे ते पण शैली अने वस्तुनी दृष्टि मध्यकालीन छे. इस्वीसनना आरंभकाले थई गयेला 'आर्य समुद्र' साथे एने कंई लेवा-देवा नथी. ए समये 'सूरिमन्त्र' सरखां चैत्यवासी जमानाना वस्तु-विभावोनुं अस्तित्व होवानुं क्यांयथीये प्रमाण नथी: अने ए काले मुनिओ प्रतिमा-प्रतिष्ठा करावता नहीं; इस्वीसननी पांचमी शती सुधी प्राप्त थता प्रतिमा-लेखो ए वातनी साक्षी पूरे छे. मारा मते प्रस्तुत समुद्राचार्य दशमा शतकमां थई गयेला समुद्राचार्यथी अभिन्न होवा घटे; जे समुद्राचार्ये वायट गच्छना आदिम जीवदेव सूरिना जिन-स्नात्र-विधि (प्रायः इस्वी नवम शतक) नामक प्राकृतमां निबद्ध लघु ग्रन्थ पर इ.स. ९५०मां घोळकामां संस्कृत वृत्ति वा पंजिक रची छे ते ज आ कहेवाता 'आर्य' समुद्र जणाय छे. सम्बन्धकर्ता पद्य आ मध्यकालीन (चैत्यवासी) समुद्राचार्यनी कोइ अन्य सगोत्री रचना - प्रतिष्ठा- सम्बन्ध कोइ प्राकृत ग्रन्थमांथी लेवायेलुं लागे छे. पादलिप्त सूरिनी निर्वाणकलिका (प्रायः इस्वी ९७५) मां ते (पाठांतर धरावता पाठ साथे) उद्धृत थयुं छे ते घटना रसप्रद छे: पण ध्यानमां राखवा जेवी बाबत ए छे के पादलिप्त सूरि 'त्रण' थयां छे. एमनां जीवनी संबंधी हकीकतो-घटनामां प्रभावकचरित (इ.स. १२७७) मां ज नहीं पण तेना पूर्वे रचाई गयेली भद्रेश्वर सूरिनी प्राकृत रचना कहावलि (प्रायः इ.स. १०००) मां पण नामसाम्यने कारणे भेळवी देवामां आवी छे. आदि पादलिप्त सूरि आर्य नागहस्ति (प्रायः इस्वी १५०-२००)ना शिष्य हता. प्रतिष्ठानना सातवाहन राजा 'हाल' (के कण्ह)नी सभामां तेमनां बेसणां हतां; अने पादलिपुत्रना विदेशी शक-मुरुण्ड नी शासकनी शिरोवेदना तेमणे दूर करेली एवी नोंध पण छठ्ठा -सातमा सैकना भाष्य-चूर्ण्यादि साहित्यमां उपस्थित छे. तेमणे सुप्रसिद्ध तरंगवईकहा अने खगोळना कालज्ञान संबंधी ग्रन्थ ज्योतिष करण्डकनी रचना करेली. तेओए सौराष्ट्र तरफ विहार कर्यो जणातो नथी. (बहु तो भृगुकच्छ सुधी गया होय). द्वितीय पादलिप्त सूरि वलभीना मैत्रक महाराज्यना आथमता युगमां थई गयेला. तेओ मंत्रसिद्ध अने धातुवाद-निष्णात, किमियागर, हता; स्पष्टतया चैत्यवासी हता. एमणे 'गाहाजुयलेण' शब्दोथी आरंभाता सुवर्णसिद्धि युक्त मनाता लघुस्तवनी रचना करेली, जे उपलब्ध छे. तेओ चरित-कथित ढांक बाजुना धातुविद् या रससिद्ध नागार्जुनना गुरु-मित्र हता.

એમણે ઢાંક, ગિરિનગર, અને મથુરા (ના સ્તૂપના દર્શનાર્થે) યાત્રાઓ કરેલી. શત્રુંજયની તહેટીમાં ઇ.સ. ૮૧૭ થી પહેલાં એમના નામથી 'પાલિત્તપુર' કિંવા 'પાદલિત્તપુર' (પાલિત્તાનક, પાલિતાણા)ની સ્થાપના થયેલી. વિશેષમાં તેમણે શત્રુંજય પર જિનાલયોની સ્થાપના કરેલી, અને મોટે ભાગે એ પહાડ પર જ સલ્લેખના કરી કાઢગતિ પામેલા. ત્રીજા પાદલિત્તસૂરિ તે વિદ્યાધરકુલના મંડન ગણીના શિષ્ય હતા. નિર્વાણકલિકા (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૭૫) તેમની રચના છે. (કર્ણાટ દેશમાં) 'મળ્ણખેડ' (અત્યારનું 'મઢ્ણખેડ' પહેલાનું 'માન્યખેટક')માં 'કૃષ્ણ ભૂભુજ' એટલે કે રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ (તૃતીય) ને જે પાદલિત્ત સૂરિ મઢ્ણ્યા હશે તે સમયની દૃષ્ટિએ આ ત્રીજા પાદલિત્ત સૂરિ હોવા ઘટે. તેઓ પળ શત્રુંજય સાથે સંકઢાયેલા હોવાનું લાગે છે; કેમકે શૈલીની દૃષ્ટિએ તેમજ અંદરની વસ્તુને હિસાબે દશમાં શતકમાં મૂકી શકાય તેવી એક અન્ય રચના-પુણ્ડરીક-પ્રકીર્ણક અપરનામ સારાવલી-પ્રકીર્ણક-પળ તેમની જ કૃતિ જળાય છે, જેનો આધાર લઈ શત્રુંજયના આદિનાથના બિંબના ઉદ્ધારક જાવડશાહ (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૦૦૦-૧૦૫૦)ના સમયમાં થયેલા દ્વિતીય વજ્રસ્વામીએ લઘુશત્રુંજયકલ્પની રચના કરેલી; અને એ બંનેને નજર સામે રાખી તપાગચ્છીય ધર્મકીર્તિ ગળી (પછીથી ધર્મઘોષ સૂરિ) એ શત્રુંજયકલ્પ (આ.ઈ.સ. ૧૨૪) રચ્યો અને એ ત્રણેના આધારે ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિએ સ્વરચિત કલ્પપ્રદીપ અંતર્ગત 'શત્રુંજય ગિરિકલ્પ'ની ઇ.સ. ૧૩૨૧ માં રચના કરેલી. (નામસામ્યને કારણે આ બંને પશ્ચાત્કાલીન કર્તાઓએ દ્વિતીય વજ્રને પ્રાચીન વજ્રસ્વામી (આર્ય વજ્ર, ઇસ્વીસનની પ્રથમ શતાબ્દી) અને તૃતીય પાદલિત્ત સૂરિને આદિ પાદલિત્તસૂરિ (આ.ઈ.સ. ૨૦૦-૨૨૫) માની લીધેલા.

વિશેષ નોંધ:- અજિતદેવસૂરિના મોહોન્મૂલનવાદસ્થલમાં જે પાદલિત્ત સૂરિના પ્રતિષ્ઠાકલ્પની વાત છે તે આ ત્રીજા પાદલિત્ત સૂરિની રચના હોઈ શકે છે; અને ત્યાં જે હરિભદ્રસૂરિ રચિત પ્રતિષ્ઠાકલ્પનો ઉલ્લેખ છે તે આદિ હરિભદ્ર સૂરિનો હોય તો પળ તેમાં જે પ્રતિષ્ઠાવિધિ બતાવી હશે તે મધ્યકાલીન પ્રતિષ્ઠાગ્રન્થોના કથનોની તુલનામાં ઘળી સાદી અને ટૂંકી હોવી જોઈએ. એમના સમયમાં મધ્યયુગથી આરંભાયેલી અતિ વિસ્તારપૂર્ણ જટિલ અને અનેકવિધ પ્રકારની સામગ્રીઓ માંગી લેતી સ્નાનવિધિઓની રમઝટ બોલાવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓને અને તેમના અભિલેખોને ઘસીને ચોપટ, લીસાલપટ કરી નાખવાની પ્રવૃત્તિનો હજી અભાવ હતો.

મુનિવર્ય શીલચન્દ્ર વિજયજીએ વાદીવેતાલ શાન્તિસૂરિની ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૦૨૫)માંથી 'વાચક' નામથી નિમ્નોટ્ટંકિત પદ્ય પ્રસ્તુત કરી તેને ઉમાસ્વાતિરચિત્ત હોવાનું સૂચન કર્યું છે :

પરિભવસિ કિમિતિ લોકં, જરસા પરિજર્જરિતશરીરમ્।

અચિરાત્ ત્વમપિ ભવિષ્યસિ, યૌવનગર્વં કિમુદ્વહસિ ?॥

'વાચકમુખ્ય' ના અભિધાનપૂર્વક જે કંઈ ઉદ્ધૃત થાય તે ઉમાસ્વાતિકૃત હોવાનો ઘણો સંભવ છે; પણ વાચકો તો અનેક થઈ ગયેલા: જેમકે અશ્વસેન વાચક, સિદ્ધસેન વાચક, હારિલ વાચક, ઇત્યાદિ જેવા અને કેટલાક નામ દીધા વગરના વાચકોના ઉદ્ધરણો તેમાં છે, જેની શૈલીનો અને વસ્તુનો ઉમાસ્વાતિની શૈલી અને વસ્તુ સાથે મેલ નથી. (ઉપર ઉદ્દંકિત પદ્ય ઇસ્વીસનના ૧૭મા સૈક્રના પ્રથમ ચરણમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છીય ભાવવિજયની ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિમાં પણ ઉદ્ધૃત છે, જે તેમણે શાન્તિસૂરિની વૃત્તિમાંથી લીધું હશે.) તે પદ્ય અવશ્ય પ્રાચીન છે પણ તેમાં ઉમાસ્વાતિની પદ્ય-નિબન્ધન રીત ન હોતાં નોખા પ્રકારની અને તેમના કાલ બાદની છે. વસ્તુતયા તેની શૈલી શાન્તિસૂરિ એ નામ દઈને (અને અન્યથા) હારિલ વાચકનાં જે પદ્યો ટાંક્યા છે તેને ખૂબ જ મલ્લતી છે. ત્યાં એવો જ પ્રશાન્ત મૃદુ-મંજુલ પ્રવાહ વરતાય છે અને એવાં જ લલિત-ગંભીર તત્ત્વ તથા વૈરાગ્યપૂર્ણ વિષાદ વિલાસતાં દેખાય છે;

યથા;

તથા ચ હારિલવાચકઃ

ચલં રજ્જૈશ્વર્યં ધનકનકસારઃ પરિજનો

નૃપાદ્ વાલ્લભ્યં ચ ચલમમરસૌખ્યં ચ વિપુલમ્। (?)

ચલં રૂપારોગ્યં ચલમિહ ચરં જીવિતમિદં

જનો દૃષ્ટો યો વૈ જનયતિ સુખં સોઽપિ હિ ચલઃ॥

તથા ચ હારિલઃ

વાતોદ્ભૂતો દહતિ હુતભુગ્દેહમેકં નરાણાં

મત્તો નાગઃ કુપિતભુજગશ્ચૈકદેહં તથૈવ।

જ્ઞાનં શીલં વિનયવિભવૌદાર્યવિજ્ઞાનદેહાન્

સર્વાનર્થાન્ દહતિ વનિતાઽઽમુષ્મિક્ષ્મનૈહિક્ષ્મ્ ॥

तथा चाहुः

भवित्रीं भूतानां परिणतिमनालोच्य नियतां

पुरा यद्यत्किञ्चिद्विहितमशुभं यौवनमदात्।

पुनः प्रत्यासत्रे महति परलौकैकगमने

तदेवैकं पुंसां व्यथयति जराजीर्णवपुषाम्॥

-उत्तराध्ययन वृत्ति

एम जणाय छे के हारिल्ल वाचक-हरिगुप्त वाचकनी भर्तृहरिना वैराग्य शतक समान आजे अप्राप्त एवी कोई अद्भुत रचना हती, तेमांथी ए सौ पद्यो लेवायां छे. उद्योतन सूरि कृत कुवलयमालाकहा (इ. स. ७७८)नी प्रशस्ति अनुसार हरिगुप्त वाचक हूणराज तोरमाणना गुरु हता. अने एक परंपरा-गाथामां हरिभद्रना अवसाननी मिति सं. ५८५ ई. स. ५२९ अपायेली छे ते हरिभद्रनी न होतां हरिगुप्त वाचकनी होवानो तर्क त्रिपुटी महाराज आदि विद्वानोनो मत छे, जे ठीक जणाय छे. ए लक्षमां लेतां प्रस्तुत अप्राप्त कृति इस्वी. ५००नी आसपासना अरसानी, अने एथी उमास्वातिनी कृतिओ पछी दोढसो एक वर्ष बादनी छे. आ टांकणे उमास्वातिना पृथक् पृथक् कृतिओना पद्यो- मूळमांथी अने उद्धृत थया होय तेवा असली पण अनुपलब्ध कृतिओमांथी अहीं तुलनार्थे रजु करुं छुं :

दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः।

कर्मबीजे तथा दग्धे, नारोहति भवाङ्कुरः॥

सभाष्य तत्त्वार्थाधिगमसूत्र

ऋधात् प्रीतिविनाशं मानाद् विनयोपघातमाप्नोति ।

शाठ्यात्प्रत्ययहानिः सर्वगुणविनाशनं लोभात् ॥

कलरिभितमधुरगान्धर्वतूर्ययोषिद्विभूषणरवाद्यैः।

श्रोत्रावबद्धहृदयो हरिण इव विनाशमुपयाति ॥

स्नानाङ्गरागवर्तिकवर्णकधूपाधिवासपटवासैः।

गन्धभ्रमितमनस्के मधुकर इव नाशमुपयाति ॥

मिष्टान्नपानमांसौदनादिमधुररसविषयगृह्णात्मा ।

गलयन्त्रपाशबद्धो मीन इव विनाशमुपयाति ॥
 निर्जितमदमदनानां वाक्कायमनोविकाररहितानाम् ।
 विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम् ॥
 नैवास्ति राजराजस्य तत्सुखं नैव देवराजस्य ।
 यत्सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥
 यद्वत्पङ्काधारमपि पङ्कजं नोपलिप्यते तेन ।
 धर्मोपकरणधृतवपुरपि साधुरलेपकस्तद्वत् ॥
 यद्वत्तुरगः सत्स्वप्याभरणविभूषणेष्वनभिषक्तः ।
 तद्वदुपग्रहवानपि न संगमुपयाति निर्ग्रन्थः ॥

-प्रशमरतिप्रकरण

"उक्तं च वाचकमुख्यैरुमास्वातिपादैः -
 कृपणेऽनाथदरिद्रे व्यसनप्राप्ते च रोगशोकहते ।
 यद् दीयते कृपार्थादनुकम्पा तद् भवेद् दानम् ॥
 अभ्युदये व्यसने वा यत् किञ्चिद् दीयते सहायार्थम् ।
 तत्सङ्ग्रहतोऽभिमतं मुनिभिर्दानं न मोक्षाय ॥
 नटनर्तमुष्टिकेभ्यो दानं सम्बन्धिबन्धुमित्रेभ्यः ।
 यद् दीयते यशोऽर्थं गर्वेण तु तद् भवेद् दानम् ॥
 हिंसानृतचौर्योद्यतपर्दारपरिग्रहप्रसक्तेभ्यः ।
 यद् दीयते हि तेषां तज्जानीयादधर्माय ॥

-स्थानांगवृत्ति

उमास्वातिनी शैली ओजस्वी, उर्जस्वी, अने अर्थ-गौरवी जरूर छे पण
 सुललित नथी; एमनुं गुम्फन वैराग्यवान सैधान्तिक विद्वानने शोभे तेवुं जरूर छे,
 पण तेमां कविहृदयनी अनुपस्थिति छे.

* * *

* रेस्टोरेशन ओफ धी ओरिजिनल लेंग्वेज ओफ धी अर्धमागधी टेक्स्ट्स

Restoration of the Original Language of Ardhamāgadhī Texts

एक परिचय

के. आर. चन्द्रा

'अर्धमागधी ग्रंथोनी मूळभाषानी परिस्थापना' नामक मारा आ ग्रंथमां पहेला भागमां अर्धमागधी प्राकृत भाषामां रचायेलां जैन आगमोमां जे विषयवस्तु, शैली अने भाषिक दृष्टिप्रै प्राचीनतम गणाय छे. ते आचारांगसूत्रना प्रथम श्रुतस्कंध (प्रथम भाग)मांथी दश शब्दो पसंद करीने तेमना जे जे पाठान्तरो ताडपत्रीय अने कगळनी हस्तप्रतोमां मळे छे. तेमनुं समालोचनात्मक अध्ययन करवामां आव्युं छे. ए दस शब्दो आ प्रमाणे छे : यथा, तथा, प्रवेदितम्, एकदा, एकः-एके, एकेषाम्, औपपादिक / औपपातिक, लोकम्, लोके, अने क्षेत्रज्ञ. दरेक शब्दना जुदा जुदा जे जे प्राकृत रूपान्तरो मळे छे ते आ प्रमाणे छे. यथा: अथा, अहा, जथा, जहा; तथा: तथा, तथा; प्रवेदितमः पवेदितं, पवेतितं, पवेतियं; एकदा: एकदा, एगदा, एगता, एगया; एकः-एके: एके, एगे; एकेषाम्: एगेषाम्, एकेसिं, एगेसिं; औपपादिक / औपपातिक: उववाइए, उववाइते, उववातिए, उववादिए, उववादिते, उववातिए, ओववाइये, ओववातिए, अने ओववादि; लोकम्: लोकं, लोगं, लोयं; लोके:, लोगसिं लोकंसि, लोगंसि, लोयंसि, लोकम्मि, लोगंमि, लोयंमि, अने क्षेत्रज्ञ: खेत्तन्न, खेदन्न, खेतन्न, खेअन्न, खेयन्न, खेयण्ण, खेत्तण्ण, खित्तण्ण, खेदण्ण, अने खेअण्ण. आ बधां पाकृत रूपान्तरोने आधारे आपणे स्पष्ट समजी शक्रीए छीए के दरेक शब्दनां प्राकृत भाषाओमां जेटला विविध रूपो ध्वनिपरिवर्तनना नियमना आधारे बनी शके लगभग तेटला रूपो अर्धमागधी साहित्यनां प्राचीनमां प्राचीन अंशमां मळी आवे छे. भ. महावीरे जे मूळ उपदेशो आपेला तेनो संग्रह 'आचारांग'मां छे. एटले के आ ग्रंथमां भाषानुं स्वरूप जूनामां जूनुं होवुं जोईए पण आपणे जोई शक्रीए के उपर बतावेल शब्दोनां बे, त्रण, चार, छ ज नही पण अग्यार अग्यार प्राकृत रूपो मळे छे. तो शुं आ बधां रूपो एक ज कळमां एक ज स्थळे

* प्रकाशक : जैन विद्याविकास फंड, १९९४

प्रचलित अथवा बीजी रीते कहीए तो भ. महावीरनां उपदेशोने शब्दबन्ध तेमना गणधरोए आवा जातजातना प्रयोगो एक साथे एक ज ग्रंथमां कर्या हशे ?

आधुनिक भाषाशास्त्रना अैतिहासिक अने तुलनात्मक अध्ययनना आधारे पुरवारय क्री शक्य के मध्यम भारतीय आर्य भाषा भूमिकना विविध स्तरे अने क्षेत्रोमां प्रचलित आ विविध रूपो छे. जैन धर्मनो प्रचार पूर्व भारतमांथी उत्तरभारत (मथुरा) अने पछी पश्चिम (गुजरात राजस्थान)मां जेम जेम थतो गयो तेम तेम लोकभाषानो प्रभाव गुरु-शिष्य परंपराए मौखिक रूपे जळवायेला आगमशास्त्र उपर वधतो गयो अने छेक पांचमी सदीनी महाराष्ट्री प्राकृतभाषानो रंग ए प्राचीन प्राकृतने अंतिम-वाचना-प्रमुख देवर्धगणिना कळ सुधी लागतो गयो. परिणामे आजे जैन अर्धमागधी आगम ग्रंथोमां महाराष्ट्री प्राकृतनो वधारे प्रभाव जोवा मळे छे. एटले ज तो आगम-प्रभाकर मुनि श्री पुण्यविजयजीने पण कहेवुं पड्युं के आगमोनी भाषा खीचडी थई गई छे. अने जैन आगमोना सुज्ञात अध्येता पं. श्री बेचरभाईनी दृष्टिए पण आगमोमां अत्यारे भाषानुं जे स्वरूप मळे छे मूळ स्वरूप नथी. कळक्रम तेमज स्थाळंतर आ बत्रेना कारणे लहियाओ अने उपदेशकेनी उपर ते वखतनी चालु बोलचालनी भाषामां घेरी असर पडेली जणाय छे. छातां हस्तप्रतोमां जळवायेला केटलाक पाठो उपरथी कोईपण भाषाविदने जणाई आवशे के क्युं रूप प्राचीन छे अने क्युं रूप पछीना कळनुं छे.

अत्यार सुधी आगमोनुं जे सम्पादन थयुं छे. तेमां (१) जे जे पाठ पाचीन ताडपत्रीय प्रतोमां मळतो होय अने (२) जे अधिक प्रतोमां मळतो होय अने (३) जे टीकाकर-सम्मत होय ते पाठ लेवानो आग्रह रह्यो छे. पण एमां भाषिक दृष्टिनो बिलकुल अभाव जणाय छे. आ ग्रंथमां में प्रस्तुत करेली सामग्री परथी जणाई आवशे. के कळनी 'जे' संज्ञक प्रतमां प्राचीन पाठ मळे छे. ज्यारे 'सं' संज्ञक प्राचीनतम ताडपत्रनी प्रतिमां अनेक स्थले अर्वाचीन पाठो मळे छे. कोई पण प्रतमां (ताडपत्र के कळनी) एक ज शब्दनां एक सरखा रूप मळतां ज नथी तेथी जणाई आवे छे के हस्तप्रतोनी नकलो करती वखते स्वच्छंदता प्रवर्ती छे अने मूळ भाषानां साचा स्वरूपनो पछीना लहियाओने ख्याल होय पण क्यांथी ? अर्धमागधी भाषानां मौलिक लक्षणो शुं छे ए विषेनो कोई व्याकरण ग्रंथ ज न मळतो होय अथवा तो कोई पण जग्याए एना विषेनी विशद चर्चा ज न थयी होय तो संपादके पण शुं करी शके,

शेनो आधार लईने तेओ संपादन करे ? अद्यपर्यन्त जेटला संस्करणो आगम ग्रंथोना प्रकाशित थया छे ते बधामां पाठोथी एकरूपता जोवा मळती नथी.

आ प्रकरनी विचारणा अने तपास उपरथी एम कहेवानुं थाय छे के दरेक आगम ग्रंथनी जेटली हस्तप्रतो मळती होय तेमांथी बधा ज पाठान्तरो नोंधवा जोईए अने तेना आधारे भाषानां प्राचीन स्वरूप साथे जे जे पाठो मेळ खाता होय ते ते पाठोने स्वीकरीने जैन आगमसाहित्यनुं फरीथी संपादन करवुं जोईए. आवो प्रयास करवो अत्यंत आवश्यक छे.

मार अध्ययन अनुसार जे दश शब्दोनी मे ग्रंथमां चर्चा करी छे तेमनुं प्राचीन स्वरूप नीचे प्रमाणे होवानुं कही शक्य छे :

१. यथा: अथा, २ तथा: तथा, ३. प्रवेदितम्: पवेदितं ४. एकदा: एकदा
५ एकः, एके-एके ६. एकेषाम्: एकेरिस ७. औपपादिक: ओपपादिय, औपपातिक
ओपपातिय, ८. लोकम्: लोकं. ९. लोके: लोकरिस. १०. क्षेत्रज्ञ: खेतज्ञ.

ग्रंथना बीजा भागमां आचारांग, सूत्रकृतांग, ऋषिभाषितानि, उतराध्ययन, दसवैकालिक सूत्र अने आचा., सूत्रकृ., उत्तरा.नी संस्कृत वृत्तिओमांथी केटलाक शब्दो म.जै.वि.ना संस्करणोमांथी तेमना पाठान्तरो साथे नोंधावामां आव्या छे जेओ विषे पण आवुंज समालोचनात्मक अध्ययन करी शक्य.

आ चर्चानो निष्कर्ष ए छे के आग्रंथोनी हस्तप्रतोमां मळतां बधां प्राचीनगम पाठान्तरोनुं संकलन करीने जैन आगमोनुं भाषिक दृष्टि ए फरीथी संपादन करवुं ए एक अत्यंत आवश्यक कार्य छे.

* * *

१२. टूंक नोध

१. वाचक उमास्वाति(?)नुं वधु एक पद्य :

अगाड (अनुसन्धान ३-४मां) वा. उमास्वातिजीनां अज्ञात पद्यो विशे नोध आपी छे, तेना अनुसंधानमां ज एमनुं एक वधु पद्य अत्रे नोधवुं प्राप्त छे. आ पद्य पण पूर्ववर्णित पद्योनी जेम ज श्री उमास्वातिजीनी प्राप्त-प्रसिद्ध एवी कोई कृतिमां उपलब्ध थतुं नथी. आध्यात्मिक अथवा अभ्यन्तर शौचनो महिमा करतुं नीचे आपेलुं आ पद्य, 'उत्तराध्ययन सूत्र'ना १२मां 'हरिएसिज्ज' नामे अध्ययननी ३९मी गाथानी पाइय टीका (शान्त्याचार्यकृत)मां तथा उपाध्याय भावविजय कृत वृत्तिमां सन्दर्भित छे:

१. तथा च वाचक:-

शौचमाध्यात्मिकं त्यक्त्वा भावशुद्ध्यात्मकं शुभम्।
जलादिशौचं यत्रेष्टं, मूढविस्मापकं हि तद्॥ (पाइयटीका)

२. आह च वाचकमुख्य:-

शौचमाध्यात्मिकं त्यक्त्वा०॥ (भावविजयकृत वृत्ति)

२. शुं आ गप्पुं गणाय ?

विचारवलोणुं परिवार (वल्लभविद्यानगर) तरफथी श्री अशोक शर्मा- अनूदित, आल्बर्ट आइन्स्टाइनना चिन्तनना लघु संग्रहरूप पुस्तिका, नामे 'ज्योतिर्गमय', ताजेतरमां प्रगट थई छे. आना 'प्रकाशकीय'मां श्री महेन्द्र चोटलियाए एक घटना टांकी छे; ते नीचे प्रमाणे छे :

'आइन्स्टाइन पोतानी प्रयोगशाळामांथी बहार नीकळी रह्या हता. एकाएक क्यांकथी एक पत्रकार आवी चड्यो. लागलुं ज पूछ्युं, "प्रोफेसर आइन्स्टाइन, आजे सवारे नास्तामां तमे शुं लीधेलुं ?" "कैफी अने टोस्ट....." आटला उत्तरने अटकावी देतां पत्रकारे कह्युं, "बस, थेन्क्यु," अने चालती पकडी. पांच वर्ष बाद आइन्स्टाइन प्रयोगशाळामांथी नीकळी रह्या हता त्यारे पेलो पत्रकार फरी आवी चड्यो, अने पूछ्युं, "शानी साथे ?" "बे इंडां साथे", आइन्स्टाईने सहजताथी उत्तर आप्यो. "वन्डर फुल !" पत्रकारे उद्गार काढ्यो, अने जतो रह्यो.

में आ प्रसंग सांभळ्यो त्यारे पहेलीवार आइन्स्टाईननुं नाम सांभळेलुं, अने बोली जवायेलुं, "वन्डरफुल !"

(જ્યોતિર્ગમય, વિચારવલોણું- ૧૯૯૫ પૃ.૩)

આ વાંચતાંવાર જ સાંભર્યા પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય મલ્લવાદી ગણિ. થોડાક વખત અગાઉ પ્રકાશિત ગ્રન્થ 'પ્રબન્ધચતુષ્ટય (સં. રમણીક શાહ, ૧૯૯૪)માં આ. મલ્લવાદી-પ્રબન્ધમાં, સંઘ તથા 'મુનિ મલ્લ' અદૃશ્ય થયેલા 'નયચક્ર' ગ્રન્થને પાછો પ્રાપ્ત કરવા કાજે સરસ્વતી દેવીની આરાધના કરે છે તે પ્રસંગમાં સરસ્વતી અને મલ્લ વચ્ચે થયેલો સંવાદ આ પ્રમાણે નોંધાયો છે :

આરહેઈ ય સંઘો સુયર્દેવિ પૂયણાઈણા નિચ્ચં ।

દિન્નુવઓગા મલ્લં રયણીએ સા ઇમં ધણઈ ॥ ૩૫૫

'કે મિટ્ટા ?' તેણુત્તં 'વલ્લા' પુણ ધણઈ દેવયા એવં ।

છહિ માસેહિ ગર્ણહિ 'કેણં' તી 'ઘય-ગુલેણુ'ત્તં ॥ ૩૫૬

(પ્ર.ચ. પૃ ૩૪)

અર્થાત્ , સરસ્વતી દેવીએ રાત્રે મલ્લને પૂછ્યું: 'શું મીતું ?', 'વાલ'. છ મહિના પછી દેવીએ પુનઃ પૂછ્યું : 'શાની સાથે ?' 'ઘી-ગોઝની સાથે' - મલ્લે કહ્યું, અને દેવી પ્રસન્ન.

મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણ વિક્રમના ચોથા-પાંચમા શતકમાં થયેલા જૈન તાર્કિક સાધુ છે. આઇન્સ્ટાઇન વીસમા સૈકાના યહૂદી વિજ્ઞાની છે. પ્રતિભા, સૈકાઓના સમયગાઝના ગેપને અતિક્રમીને કે પૂરી દર્દને ક્યારે ક્યાં કેવા સમાન રૂપમાં પ્રકટ થાય છે તેનું આ એક જ્વલન્ત દૃષ્ટાંત માની શકાય.

સવાલ એટલો જ કે જૈન પ્રબન્ધોમાં સચવાએલા આવા પ્રસંગોને ૨૦-૨૧ મી સદીની વિદ્વાનો, પંડિતો, ઇતિહાસકારો , તેમજ ઉદારમતવાદીઓ અત્યાર સુધી મલ્લવાદીના પ્રસંગને દન્તકથા, ચમત્કારકથા તેમજ ભાવિક્ષેત્રની આસ્થાને આકર્ષવા માટેની એક કલ્પિત, પાછળના પ્રબન્ધકારોએ ઉમેરેલી ઘટના સ્વરૂપે વર્ણવે છે તથા સ્વીકારે છે.

આવા મિત્રોની દૃષ્ટિમાં પ્રો. આઇન્સ્ટાઇનની ઉપર્યુક્ત ઘટના પણ એક, એમની બૌદ્ધિક પ્રતિભાને ઉપસાવવા માટે તેમના ભક્તગણે ઉપજાવી કાઢેલી, કલ્પિત દન્તકથા જ સમજવી ન જોઈએ ? કે જૂનું તેટલું ગપબાજી અને વિજ્ઞાન-વૈજ્ઞાનિકનું તેટલું બ્રહ્મવચન ? કે પછી એમના મતે બધાં-બન્ને ગપ્યાં જ ?

३. 'स्थूर' विषे बे वधु उल्लेखो :

'स्थूल' अर्थवाचक 'स्थूर' शब्दना साहित्यगत प्रयोगो दुर्लभ होवानुं अगाड (अनुसंधान-३) जणावेलुं, अवगाहन वधतां तेना थएला वधुं ने वधु प्रयोगो जडी आव्या छे, ते आ प्रमाणे :

१. आ. हरिभद्रसूरि (विक्रमनो आठमो शतक) कृत 'पंचसूत्रक-सवृत्ति'मां वृत्तिमां आवो पाठ छे : स्थूरप्राणातिपातविरमणं, स्थूरमृषावादविरमणं, स्थूरादत्ता-दानविरमणं, स्थूरमैथुनविरमणं, स्थूरपरिग्रहविरमणम्॥

(सं. जंबूविजयजी, दिल्ली, ई. १९८६, पृ. २६).

२. आ. मलयगिरि (११-१२ मो शतक) कृत 'सप्ततिक्र-वृत्ति'मां पाठ छे : ताश्च किदृयः परमार्थतोऽनन्ता अपि स्थूरजातिभेदापेक्षया द्वादश कल्पन्ते॥

(सं. मुनि चतुरविजय, भावनगर, सं १९९६, पृ. २६०)

४. 'नखच्छोटिका', 'ढैक', 'सुखासिका' / 'दुःखासिका', 'ललते'

१. नवमा शतकना जैनाचार्य सिद्धर्षिण रचेल 'उपमितिभवप्रपंचा कथा' मां 'चपटी वगाडवी' ए अर्थमां आवो प्रयोग कर्यो छे: 'ददाति नखस्फोटिकां' (उप. प्र. कथा, सं. चन्द्रशेखरविजय, सं. २०२४ अमदाबाद)

जो के पाछळथी आ ज प्रयोग अन्यत्र आ रीते थयो जोवा मळे छे :

"नखच्छोटिकामात्रेण "

-आ. मलयगिरि 'सप्ततिक्रवृत्ति', भावनगर, सं. १९९६, १४६

तथा आ. देवेन्द्रसूरि, कर्मविपाक-टीका, भावनगर, सं १९९०, २८
बन्नेना संपा. मुनि चतुरविजयजी.

२. 'ढैकृङ्गतौ' (सि. ६२७, गण १) धातुनो प्रयोग जैन ग्रन्थक्रमेण ज वारंवार कर्यो जणाय छे. 'ढेवुं-' 'ढेकवुं' एटले 'धखुं'; 'ढूकवुं' एटले 'पासे जवुं', 'फरकवुं' इत्यादि अर्थोमां प्रयोजायेलो आ धातु अन्यान्य ग्रन्थोमां आम प्रयोजायेलो जोवा मळे छे :

१. न ददाति परमसुहृदोऽपि स्वगृहे ढौकं ।

२. तच्च सद्धर्माचार्यानुकम्पयैव जीवं प्रत्युपढौकयति ।

('उपमिति.' पत्र २३-३४)

३. अनशनं तु ममास्त्विति बुद्धिना, रूचिरभाजनसंचितभोजनम् ।

प्रतिदिनं विधिना जिनमन्दिरे, शुभमते ! बत ढौकय चेतसा ॥

(चोसठ प्रकरी पूजा 'मां नैवेद्यपूजा, पं. वीरविजय कृत, १९ मो शतक)

३. सुखासिक्क, दुःखासिक्क- आ प्रयोग पण प्रायः जैन रचनाओमां विशेष जोवा मळे छे. व्याकरणना नियमोथी जो के आ रूपो सिद्ध करी शक्य तेवा छे. सुखासिक्क एटले सुखमयता -सुखानुभव. ए ज रीते दुःखासिक्क एटले दुःखमयता के दुःखग्रस्तता. दा.त.

सुखासिका क्षणात्तस्या, साऽनन्तगुणतां गता ॥

(उपमिति. पत्र ९)

प्राणैर्वा वियुज्यते **दुःखासिका**तिरेकेणेति ॥

(उपमिति. पत्र २४)

४. 'ललिण् ईप्सायाम्' (सि. १८४१, १० मो गण, आत्मने०) धातुनं रूप थाय छे 'लालयते'. ते गणपाठविशेषमां नथी तेथी लालयते ना विकल्पे 'ललते' थाय तेवी शक्यता पण नथी. छातां 'उपमिति.'मां तेनो छूटथी प्रयोग जोवा मळे छे :

लीलया ललमानो महानरेन्द्रो दर्शितः ॥

लीलया ललते नापरः, भवगर्तमध्यपतित जन्तु लीलाललनस्य परमार्थतो विडम्बनारूपत्वात् ॥

(उपमिति. पत्र ३१)

अन्य कोई 'लल्' धातु धातुपाठ (सि.)मां उपलब्ध नथी, तेथी उपरोक्त 'ललिण्' नां ज रूपो कर्ताए प्रयोज्यां छे तेम मानवुं रहे. आवा प्रयोग कदाच विरल छे.

-शीलचन्द्रविजय

५. 'पांडवचरित्र-बालावबोध'ना थोडाक शब्दप्रयोगो विशे

'अनुसंधान' -८ मां मेरुत्त उपाध्याय-शिष्य कृत 'पांडवचरित्रबालावबोध'नो

થોડો અંશ છપાયો છે. મધ્યાવકાલીન ગુજરાતી ભાષાની દૃષ્ટિ આ કૃતિ સમૃદ્ધ છે જ, વાર્તાસ અને સાહિત્યતત્ત્વ પળ એમાં સારી પેટે છે.

કૃતિમાં એક પ્રયોગે મારું ધ્યાન ઁંચું. કૃતિની કડી ૨૭, ૬૧, ૮૬ માં નક્કરના અર્થમાં 'મન' શબ્દ વપરાયો છે : 'તે વર મડું મન દેસિ', 'તુ આહેડડ મન જાએસિ', 'મૃગલા મન હાણેસિ'. નક્કરવાચક મ અને ન જાણીતાં છે, અહીં એ બેનો સંયુક્ત પ્રયોગ થયો હોય તો એક વિશિષ્ટ રૂઢપ્રયોગ તરીકે તેની નોંધ લેવાવી જોઈએ. આવો પ્રયોગ આ સમયની અન્ય કૃતિઓમાં મળે છે કે કેમ તે તપાસવું રહ્યું. ન મળતો હોય તો અહીં છપાયેલો પાઠ વાચનની કે મુદ્રણની ભૂલ હોઈ શકે. એ ઠેકાણે 'મમ' એવો દ્વિરૂત્ત મક્કર હોય અથવા 'મત' એવો હિંદી અસરવાળો શબ્દ હોય એવી સંભાવના પળ છે. જો કે કૃતિનું સમગ્ર સ્વરૂપ જોતાં તે એવી અસરથી મુક્ત જણાય છે.

બીજો એક ધ્યાનપાત્ર શબ્દ છે. 'ચાત્ર'. એ બે ઠેકાણે વપરાયો છે. 'ક્રીધી રાંડ વચન મજ્જ ચાત્ર' (કડી ૬૨) અને 'માહરાં વચન મ કરિસિડ ચાત્ર' (કડી ૯૩) અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. આજની ગુજરાતીમાં 'ચાતરવું' ક્રિયાપદ વપરાય છે. તેનું મૂળ આ 'ચાત્ર' શબ્દમાં જોઈ શકાય છે. વિશેષતા એ છે કે અહીં તે સ્ત્રીલિંગ નામ તરીકે વપરાયો છે. - 'રજાએ મારું વચન ચાત્ર કર્યું', 'ચાત્ર ન કરજો'.

પૃષ્ઠ ૭૭, ઉપરથી ત્રીજી પંક્તિમાં 'કિત્તાવા (?) સુરપુરિ ગયા' એમ છે. અહીં વાચનભૂલના કારણે પ્રશ્નાર્થ ઁમ્મો થયો હોવાની શંકા જાય છે. 'કિત્તા વાસર પુરિ ગયા' એટલે કે 'કેટલાક દિવસ નગરમાં વીત્યા' એવો પાઠ, સંદર્ભ જોતાં કલ્પી શકાય છે.

-મુનિ ભુવનચન્દ્ર

હમણાં જ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે અપભ્રંશમાં નક્કરવાચક 'મળ' છે. એ જૂની ગુજરાતીમાં ઁતરી આવ્યો હશે. આથી એક તરફ અપભ્રંશ સાથે ગુજરાતીનો સીધો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. બીજી તરફ પ્રસ્તુત બાલાવબોધની પ્રાચીનતા ઘણી વધારે સિદ્ધ થાય છે. (૧૫ મી સદીના અંતભાગમાં કરતાં ઘણો વહેલો હોઈ શકે.)

*

६. केटलाक कथाघटको

१. परपुरुषनो संग निवारवा स्त्रीने पेटमां संताडी राखवी

आपणी कथापरंपरामां स्त्रीनी कुशीलता अने सुशीलताने लगती सेंकडे कथाओ मळे छे.

उदयकलशकृत 'शीलावती-चोपाई'मां (रचनासमय १५६२) एक प्रसंग आ प्रमाणे छे :

एक राते नगरचर्चाए नीकळेला विक्रमे एक एकदंडिया महेलनी समीपमां रहेला देवालयमां एक तरुण योगीने ध्यानस्थ बेठेलो जोयो. अंधारुं गाढ थतां योगीए पोतानी पासे रहेली अंधारीमांथी मंत्रबळे योगिनीने प्रगट करी. बंनेए भोगविलास कर्यो. ते पछी योगी निद्राधीन थतां पेली योगिनीए पोतानी पासेनी झोळीमांथी मंत्रबळे एक पुस्खने प्रगट कर्यो, अने तेनी साथे भोगविलास कर्यो. योगी जागे ते पहेलां तेणे ते पुस्खने पाछे पोतानी झोळीमां छुपावी दीधो. आ स्त्रीचरित्र जोईने रजानो पोतानी राणीना दुश्चरित्रनो आघात हळवो थयो. योगी पासेथी तेनी विद्या शीखवा विक्रमे विचार्युं. वळते दिवसे तेने तेणे पोताने त्यां भोजन माटे निमंत्र्यो.

विक्रमे राणीने पांच जणनी रसोई कराववानुं अने जमवा माटे पांच आसन मूक्वा कह्युं. समय थतां, पहेला आसन पर विक्रम बेठो. बीजा आसन पर योगीने बेसाड्यो. पछी विक्रमे योगीने अंधारीमांथी 'योगिनी' प्रगट करवा जणाव्युं. चमकेला योगीए योगिनीने प्रगट करी. विक्रमे एने त्रीजा आसन पर बेसाडी. पछी योगिनीने एनी झोळीमांना पुस्खने प्रगट करवा कह्युं. आथी चमकी गयेली योगीनीए ते प्रमाणे कर्युं. विक्रमे ए पुस्खने चोथा आसन पर बेसाड्यो. पछी विक्रमे राणीने एना प्रेमीने बोलावीने पांचमा आसन पर बेसाडवा जणाव्युं. राणीने घासक्रे पड्यो पण केई छूटक्रे न होवाथी ते गगनधूलिने बोलावी लावी अने तेने पांचमा आसन पर बेसाड्यो. भोजन कराव्या बाद विक्रमे योगी-योगिनीने वस्त्रादि आपी विदाय कर्यो.

हरिषेणकृत अपभ्रंश काव्य 'धम्मपरिकख'मां (रचनासमय १८८) हिन्दु पौराणिक कथाओनी अने देवोना चरित्रनी टीका-निंदा करती कथाओ अने प्रसंगोमां एक नीचे प्रमाणे छे :

મંડપકૌશિક ઋષિએ તીર્થયાત્રાએ જતાં પોતાની પુત્રી છાયાને યમદેવની પાસે મૂકી. ક્રમાતુર યમદેવે રૂપાળી છાયાને પોતાની પત્ની બનાવી દીધી અને બીજું કોઈ તેને ઊઠાવી ન જાય તે માટે તેને પોતાના પેટમાં રાખી. પવનદેવે અગ્નિદેવને આ વાત જણાવી. યમદેવ હંમેશાં નિત્યકર્મ કરવા જતા ત્યારે એક પ્રહર માટે છાયાને પેટમાંથી બહાર કાઢતા. યમદેવ ગંગાસ્નાન કરવા ગયા ત્યારે અગ્નિદેવે આવીને છાયાનો સંગ કર્યો. યમદેવના પાછા ફરવાનો સમય થવા આવ્યો હોવા છતાં ક્રમાતુર અગ્નિદેવ જઈ શક્યા નહીં. એટલે છાયાએ અગ્નિદેવને પોતાના પેટમાં છુપાવી દીધા. પછી યમદેવે પાછા આવીને છાયાને પોતાના પેટમાં મૂકી દીધી.

અગ્નિદેવની ગેરહાજરીમાં ધરતી અને સ્વર્ગમાં અંધેર ફેલાઈ ગયું. ઇંદ્રે પવનદેવને અગ્નિદેવની શોધ કરવા આદેશ દીધો. પછી પવનદેવે આવીને કહ્યું મેં બધે શોધખોળ કરી પણ અગ્નિદેવનો પત્તો લાગ્યો નથી. માત્ર એક સ્થાન બાકી છે. ત્યાં હું તપાસ કરું છું. પછી પવનદેવે સૌ દેવોને ભોજન માટે નોતર્યાં. બીજા બધાને એકએક આસન દીધું, પણ યમદેવને ત્રણ આસન દીધાં અને તેમની પાસે ત્રણ ભોજનથાળ મૂક્યાં. યમદેવે આનો ખુલાસો પૂછ્યો એટલે પવનદેવે કહ્યું, પહેલાં તમે પેટમાંથી છાયાને બહાર કાઢો. છાયા બહાર નીકળી એટલે પવનદેવે તેને અગ્નિદેવને પેટમાંથી બહાર કાઢવા કહ્યું અગ્નિદેવ બહાર નીકળ્યા એટલે ઋધાવેશમાં યમદેવ તેની પાછળ દોડ્યા, અગ્નિદેવ દોડીને શિલા, તરુ, તૃણ અને ધરતીમાં છુપાઈ ગયા.

પૌરાણિક કથાનું આ સ્વાંતર ઉપર્યુક્ત 'શીલવતી'માંના પ્રસંગના કોઈ પૂર્વ સ્વરૂપ ઉપરથી ઘડી કાઢ્યું લાગે છે.

૨. બોલાયેલાં વચનો અકસ્માત્ સાંધઁથી શ્લોકો જ ઈર્થ લેતા હત્યારાથી ઊગારો મ્લધારી રાજશેખરસૂરિ કૃત 'વિનોદયા-સંગ્રહ'ની ૭૫મી કથા (પત્ર ૬૩૪-૬૪(ક)નો સાર નીચે પ્રમાણ છે :

પુણ્યપુરનો ચંદ્ર શેઠ ધર્મિષ્ઠ, ઉદાર, લોકપ્રિય અને રાજમાન્ય હતો. એ નગરમાં એક વાર 'કડુઓ' અને 'બડુઓ' એ બે રાક્ષસભાઈઓએ અને તેમની રાક્ષસી બહેન 'સોહી' એ આવીને ઉપદ્રવ કર્યો. લોકોમાં રોગચાળે ફેલાવીને તેઓ તેમનું શરીર ચૂસી લેતા હતા. રાજાએ જાહેર કર્યું, જો કોઈ આ ઉપદ્રવને દૂર કરશે તો મારો યજ્ઞનો ખુલ્લો

મૂકી દર્શિશ'. રાજસભામાં બેટેલ ચંદ્ર શેઠ એ સાંભળીને પછી પોતાને ઘરે આવ્યો. આગલે દિવસે શેઠે બાઢક્રેને માટે તલસાંકઢી બનાવવા તલ લાવી રાખ્યા હતા. બાઢક્રે તેના બૂકઢા ભરતાં ઘરમાં ભમતાં હતાં. તે વખતે પેલા રાક્ષસો અને તેમની બહેન શેઠના ઘર પાસે આવી અંદર પેસવાનો લાગ જોતાં દરવાજા આગઢ અદશ્ય રૂપે ઊભાં રહ્યાં. શેઠ ઘર બચ્ચેના ઓરઢામાં હતા, ત્યારે એક બાઢક્રે આવીને કહ્યું, 'આ કઢવા ને કાંકરાવાઢ તલ અમે કેમ ખાઈએ ?' એટલે ળીજાઈને શેઠ બોલ્યા, 'કઢુઆ-બઢુઆ સોહી ળાહિ' (એટલે 'કઢવા-બઢવા જેવા છે તેવા ળાઓ'). દરવાજા પાસે રહેલા કઢુઆ,બઢુઆ અને સોહીએ બાઢક્રના ઢીમા શબ્દો ન સાંભળ્યા, પળ શેઠ ળીઢાઈને મોટે અવાજે જે બોલ્યા તે સાંભળ્યું. તેમને થયું 'અહો ! અમે અદશ્ય હોવા છતાં શેઠને અમારા અહીં હોવાની અને નામોની પળ ળબર પઢી ગઈ ! તેમની પાસે મંત્રશક્તિ લાગે છે. આપણને ળાઈ જવાનું કહે છે'. ઢરીને રાક્ષસો પ્રકટ થઈ આવીને શેઠને પગે પઢ્યા, અને તેમના નામકામ જાહેર કરવા વીનવ્યા. શેઠે એક વાર રાજાની સમક્ષ રજૂ કરી પછી તેમને મુક્ત કરવાનું અભયઢાન આપ્યું.

આ કથાનો આઢારભૂત કથાઘટક વિવઢ રૂપાંતરે ભારતીય કથાપરંપરામાં અને વિઢેશની લોકકથાઓમાં મઢે છે. જેમ કે જૈન પરંપરાની યવ રાજર્ષિની કથામાં, 'ઢમ્મમઢ'-અઢુકથામાંની એક કથામાં, ગુજરાત-રાજસ્થાનની ટીઢા જોશીની કથામાં, ગુજરાતી 'ગુરૂમંતર' કે 'ઘસો લાલિયા ઘસો' અને 'ળઢબઢ ળઢબઢ ળોઢત હૈ' એ લોકકથાઓમાં વગેરે વગેરે. વિગતે ળર્ચા માટે જુઓ મારો લેખ The Tale of the Royal Monk Yava (Indological Studies, પૃ. ૩૪૨-૩૪૩.)

અમુક સંઢર્ભમાં બોલાયેલાં વળનો યોગાનુયોગ બીજાઓને કાને પઢતાં તેઓ જુઢા જ અર્થમાં (પોતાને લાગુ પઢતાં) સમજી બેસે છે, અને પરિણામે હત્યારો પોતે પકઢાઈ ગયો એમ સમજીને શરણે આવે છે, જેથી વક્ત્ર બળી જાય છે-એવા સ્વરૂપનો આ ઘટક છે. આર્ને-ટેમ્પ્સનની કથાપ્રકૃતિની સૂળિમાં એનો ક્રમાંક ૧૬૪૧ છે. (The Doctor Know-all—સર્વજ્ઞ ઢોક્ટર). ટેમ્પ્સને તેમના પુસ્તક The Folktalesમાં યુરોપ અને એશિયામાં તેનાં ળારસોઢી વઢુ રૂપાંતરો મઢતાં હોવાનું નોંઢ્યું છે. (પૃ. ૧૪૪-૧૪૫).

૩. ચાર મૂર્ખાઓ

'રત્નચૂડ-રાસ' (કર્તા રત્નસૂરિ -શિષ્ય, રચનાકાલ ઇ.સ. ૧૪૫૨. મારું સંપાદન, એલ.ડી.સિરીઝ ક્રમાંક ૬૩, ૧૯૭૭)માં આવતી દૃષ્ટાંતરૂપ આડકથાઓમાં ચાર મૂર્ખાની કથા (પૃ. ૩૫-૩૯, કડી ૨૫૯-૨૯૦, ભૂમિકા, પૃ. ૧૮) ઉપર મેં 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાકોશ'માં એક નોંધ આપી છે (પૃ. ૩૬૮-૩૬૯) અને તેનો આધાર વિન્ડર્નિટ્ઝનો ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ગ્રંથ ૨, પૃ ૩૬૪-૩૬૫) હોવાનો ત્યાં નિર્દેશ કર્યો છે. વિન્ડર્નિટ્ઝે એ માહિતી માટે મિરોનોવે અમિતગતિકૃત 'ધર્મપરીક્ષા' ઉપર ૧૯૦૩માં પ્રકાશિત કરેલ સંશોધનગ્રંથમાંથી લીધી હતી. અમિતગતિની 'ધર્મપરીક્ષા'નો સમય ઈ. સ. ૧૦૧૪ છે, અને તેની પુરોગામી કૃતિ છે હરિષેણકૃત 'ધર્મપરિક્ષ' તે અપભ્રંશ ભાષામાં છે અને તેનો સમય છે ઇ. સ. ૯૮૮. તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત ચાર મૂર્ખકથાઓ આપેલી છે. (સંધિ ૩, કડવક ૧૨-૧૯)* હરિષેણની 'ધર્મપરિક્ષ' ભાગચંદ્ર જૈન. માધવ રણદિવે વડે સંપાદિત કરાઈ ૧૯૯૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. આ પહેલા આ.ને. ઉપાધ્યેએ એક લેખ દ્વારા તેનો પરિચય આપ્યો હતો (૧૯૪૧ની અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં રજૂ થયેલો તેમનો લેખ ભાંડાકર ઇન્સ્ટિટ્યુટના જર્નલમાં પ્રકાશિત થયો હતો). ભાગચંદ્ર જૈને પુસ્તકની ભૂમિકામાં 'ધર્મપરીક્ષા' નામક કૃતિઓની પરંપરા વિશે વિગતે માહિતી આપી છે (પૃ. ૨-૫) તેમાં ૧૭ રચનાઓ ગણાવી છે.

'ધર્મરત્નકરંડક' (રચના સમય ૧૧૧૬)માં જે તારાચંદ્રની કથા આવે છે તે રત્નચૂડની કથાને ઘણી મઝતી આવે છે. તેમાં યમઘંટ ગણિકાને બદલે ત્રિલોચન નામનો પ્રજાચક્ષુ બ્રાહ્મણ બધા ઉકેલ આપે છે. તેમાં 'રત્નચૂડરાસ'ની પેટાકથાઓ નથી.

૪. ગામડાહ્યાનો અજ્ઞાનવિલાસ : હોદડ જોષી

શુભશીલગણિકૃત 'પંચશતી-પ્રબંધ(કે પ્રબોધ)-સંબંધ' એ કથાગ્રંથમાં (રચનાસમય ઈ. સ. ૧૪૬૫) ૧૫૩મી કથા (પૃ. ૯૭-૯૮) નો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે :

*તેમાં આ ચાર મૂર્ખાની કથા દસ મૂર્ખકથાઓમાં છેલ્લી છે. બાકીની નવ કથા તે રક્તમૂઢ, દૃષ્ટિમૂઢ, મનોમૂઢ, વ્યુદગ્રાહિમૂઢ, પિત્તદૂષિત મૂઢ, આમ્રમૂઢ, ક્ષીરમૂઢ, અગરૂમૂઢ અને ચંદનમૂઢની કથાઓ છે.

मारवाडमां होदड जोषीने सौ मूरत पूछे अने एनी पासे जोश जोवरावे. हवे एक खेडूते खेतरमां उंचाणवाळ्य भागमां वाल वाव्या अने मांडवा बांधी ते पर वेला चडाव्या. राते ऊंट आवीने वालोळना वेला खाई जतां. खेडूते होदड जोशीने पूछ्युं, मांडवानी उपर चडेला वेला कोण खाई जाय छे ? डहापणना भंडार होदडे आंखो बंध करी ध्यान धरीने खुलासो कर्यो : खांडणिया उपर चडीने ससलुं तमार वेला खाई जाय छे. माटे खेतर पासे तेम ज सीममां राते जईने पडकर करो के जे ससला ऊखळ्य पर चडीने अमार खेतरनुं वावेतर खावा राते आवशे तेमने जीवता नहीं मूकीए.

गामलोको होदडना ज्ञानथी राजीराजी थई गया. वाड पासे पडकर करता खेडूत चोकी करवा लाग्या. वेला खवाता बंध थया.

'ओक्खलि पग चडाविया वल्लखड्ड ससएण।

किमु थासि मरु बप्पडी, होदडएण मुखेण।

(होदड जोशीए जोश जोईने कह्युं, 'ऊखळ्य पर पगे चडीने ससलाए वाल खाधा छे.' आ होदड मरी जशे त्यारे बापडी मारवाडनुं शुं थशे ?)

आ वांचतां आपणी एक जाणीती लोककथा याद आवशे. देंडेकी नीकळ्यो ते जोईने मूरख गामलोकोए 'आ कयुं प्राणी छे ?' ते गामना डाह्या डोसाए पूछ्युं. डोसाए आंख पर हाथथी छजली करी नीचे वळीने जोतां कह्युं, 'नाखोने चपटी दाणा, चणे तो चकलुं नहीं तो मोर'. आ बने कथाओ थोडाक विगतेपेरे हिन्दीभाषी प्रदेशमां लोककथा तरीके जाणीती छे. पहेलीनुं मर्मनिर्देशक पद्य छे :

'एक जाणे लाल भुजकड, और न जाने कोई,

पैर पे पैयां चक्की बांध के, हिरन कुदा होइ.'

बीजीनी मार्मिक उक्ति छे :

'दाने डालो, चुग लेगा सो तोता, न चुग ले सो तोती'.

५. अकलना ओथमीर

मलधारी राजशेखरसूरि कृत 'विनोदकथा-संग्रह' (रचनासमय ईसवी चौदमी शताब्दी)नी ७९मी कथा(पृ. ६८ थी ६९)नो अनुवाद नीचे प्रमाणे छे :

कोई एक मठमां त्रण तापसो आव्या अने लांबो समय रह्या. एक वार एक तापस राते ऊठ्यो त्यारे तेणे ऊंचे जोयुं तो आकाश घनघोर बनेलुं हतुं, अने अंदर वीजळीना झबकारा थता हता. तेणे पोताना बंने साथीओने उठाडीने आकाश देखाडतां कहुं, 'अरे ! जुओ तो ! स्वर्गमां आग लागी लागे छे. एटले ज आ धुमाडो अने भडका देखाय छे.' एटले बीजो बोल्यो, 'ना, एवुं नथी, आ तो ठंडीथी थीजी गयेलो सूरज काळी कथा आमतेम हलावतो जोई रह्यो छे के हजी पण सवार थयुं छे के नथी थयुं ?' एटले त्रीजो बोल्यो, 'नहीं नहीं, मने तो एम लागे छे के स्वर्गना देवो दैत्यना उत्पातथी भारे दुःखी छे अने तेथी इंद्र होमाग्नि प्रगटवीने शांतिकर्म करी रह्या छे.' पछी कोईकने पूछीने तेमणे जाण्युं के ए तो काळां वादळ छे अने अंदरथी वीजळी झबके छे !

६. अज्ञान ढांक्युं न रहे

मलधारी राजशेखरसूरिकृत 'विनोदकथा-संग्रह'नी ७६मी कथा (पृ. ६४ क-६५ ख)नो अनुवाद नीचे प्रमाणे छे :

कपिलवर्धन नगरमां रहेतो मलयकेतु तद्दन अभण अने बोलवामां छीछरो हतो. ते बाजुना वेलापुरमां परण्यो हतो. एक वार ते पत्नीने लई आववा सासरे गयो. त्यां तेनो स्नान विलेपन भोजन वगैरे वडे सत्कार करायो. तेने पांच साळा हता, जे संगीतना जाणकार हता. तेमनी बहेन तो तेमनाथी पण विशेष संगीतनिपुण हती. बे दिवस पछी साळाओए अंदरोअंदर मंत्रणा करी, 'आपणा बनेवी रागने ओळखी शके छे के नहीं तेनी परीक्षा करीए. काले आपणे पंचमराग गाईशुं.' तेमनी बेहने आ सांभळ्युं. तेणे पोताना पतिने जणाव्युं, 'काले आ लोको पंचमराग गाशे. तुं सावधान रहीने तने पूछे त्यारे ए नाम आपजे-नहीं तो तारी ठेकडी करशे'. बीजे दिवसे पंचमराग गातां साळाओए पूछ्युं, त्यारे बनेवीए ते पंचमराग होवानुं कहुं. संगीतसभा ऊठी गई, त्यारे साळाओए थोडे दूर जई अंदरोअंदर वात करी, 'आपणे क्यो राग गावाना छीए ते बहेन सांभळी गई अने तेणे आपणा बनेवीने चेतवी दीधो. पण काले आपणे धन्याश्रीराग गाईशुं अने बहेनने आनी जाण न होवाथी ताशिरो थशे.'

ते प्रमाणे वळते दिवसे धन्याश्रीराग गातां साळाओए बनेवीने पूछ्युं. 'रह्यो

आ कयो राग छे ?' बनेवीए कह्युं, षष्ठराग'. साळ्वाओ हसी पड्या, 'क्यांय षष्ठराग सांभळ्यो छे ?' मूछ मरडतां बनेवी बोल्यां, 'मूर्खाओ, गई काले पंचम होय तो आजे षष्ठ केम न होय ?' आ सांभळीने लजवाती तेनी पत्नीए आगळ आवो धान्यनो संकेत पतिने देवा तोलडी ऊंचकीने हलावी, एटले बनेवी बोल्या, 'अरे ! हुं जरा भूल्यो, ए षष्ठ नहीं पण तोलड राग हतो'. बधाए हसतां हसतां कह्युं, 'तोलड राग क्यांथी लई आव्या?' बनेवी बोल्या, 'जुओ, तमारी बहेन ज मने संकेत आपे छे.' साळ्वाओ बोल्या, 'वाह वाह ! आपणा बनेवी तो संगीतविद्यामां तुंबु छे.'

७. उत्तम पुत्रप्राप्तिनुं शरती वरदान

अषाढी अमावास्या एटले के दिवासाने दिवसे परणेली स्त्रीओ एवरत-जीवरतनुं व्रत करे. झवेरचंद मेघाणीए ए व्रतनो 'कंकवटी'मां टूक्रे परिचय आपी 'एवरत-जीवरत'नी व्रतकथा आपी छे. तेनो शरूआतनो भाग नीचे प्रमाणे छे (बे भागनुं संयुक्त पुनुर्मुद्रण, १९८४, पृ. १७-१८) :

बामण अने बामणी हतां. एने पेट जण्युं न मळे. बामण तो रोज मा 'देवजीनी पूजा करीने माथे फूल चडावे, एटले मुसलमान रोज बामणनी पूजा भूसीने मा 'देवजीने माथे माछलां चडावे.

बामणने तो विचार थयो छे के -

अरेरे ! आ न करवानां क्रमां करनारो मुसलमान; एने घेर घेरोएक जण्यां, ने मारे घेर घोडियुं बांधवाये छोरुं नहीं !

देवळमां जईने बामण तो पेट छरी नांखवा तैयार थाय छे. त्यां तो मूर्तिना मोंमांथी माकारो थाय छे, के -

'मा ! मा !'

बामण कहे : 'कां ?'

महादेवीजी पूछे छे के 'भाई रे भाई, पेट क्यार शीदने नाख छ ?'

'अरे महाराज ! ओल्यो मुसलमान रोज माछलां चडावे एने घेर घेरो जण्यां; ने हुं फूल चडावुं तो य मारे घेर घोडियुं बांधवा ये छोरुं न मळे.'

'एने घेर जईने जोई आव तो खरो.'

बामण तो मुसलमानने घेर जईने जोई आव्यो छे. मा 'देवजी तो पूछे छे, 'भाई, भाई, तें शुं जोयुं ?'

' મા 'રાજ, મેં તો છાણનો પોદલ્લો જોયો, ને માલીપા ક્કીડા ખદબદતા જોયા'.

'હે ભાઈ, એનાં ઘેરો જળ્યાંની દશા તો એ પોદલ્લમાં ખદબદતા ક્કીડા જેવી જાણજે; જા, તને એક દીકરો દડું છું. પળ દીકરાને ભણાવીશ મા, ને ભણાવ તો પરણાવીશ મા.'

બામણને તો વિચાર થઈ પડ્યો છે. એના મનમાં તો થયું કે 'ઠીક જીવતા, અટણે તો દિકરો લઈ લેવા દે ! પછીની વાત પછી જોવાશે.'

સ્વસ્તિ કહીને બામણ તો ઘેર ગયો છે. ગોરાણીને તો મહીના રહ્યા છે. નવ મહિને દુધમલ દીકરો આવ્યો છે. દીકરો તો દિવે ન વધે એવો રાતે વધે, રાતે ન વધે એવો દીવે વધે છે; અડાડે ઊંઝર્યો જાય છે. હાં હાં કરતાં તો દીકરો છ મહિનાનો, બાર મહિનાનો, બે વરસનો થયો છે. એને તો રમાડે છે, ખવરાવે ને પીવરાવે છે. દીકરો તો શો મોંઘો ! શો મોંઘો ! કોઈ વાત નહીં એવો મોંઘો ! સાત ઓટ્યનો એક જ દીકરો.

એમ કરતાં તો દીકરો પાંચ વરસનો થયો છે. માબાપને તો વિચાર થયો છે કે અરેરે, દીકરાને નહીં ભણાવીએ તો પેટ ઠાણે શું ? ને નહીં પરણાવીએ તો વસતી રે 'શે શું ?

દીકરાને તો નિશાલે બેસાર્યો છે. દીકરો બાર વરસનો થયો ત્યાં તો ભણીગણીને બાજંદો થયો છે. એને તો નાલિયેર આવતાં થયાં છે. પળ મા 'દેવજીની તો દુવાઈ છે કે -

દીકરાને ભણાવીશ મા,

ને ભણાવ તો પરણાવીશ મા.

ગોર-ગોરાણી તો વિચાર કરે છે, કે પૂતરને નહીં પરણાવીએ તો વસતી રે 'શે શું ?

આ કથાઘટક શામલ ભટ્ટની 'સિંહાસનબત્રીસી'ની વીસમી વાર્તા 'વેતાલ ભાટની વાર્તા'માં શરૂઆતના ભાગમાં મળે છે. (પ્ર. ગુ. સભાવાલ્લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૫ પૃ. ૧૯૬-૧૨૧, કડી ૩૨-૯૦). તેનો ટૂંકો સાર મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાકોશમાંથી ઉદ્ધૃત કરું છું (પૃ. ૨૯૨) : કનોજનો ભીમ ભાટ શેષનાગનો ભાટ હોવાથી કરોડપતિ હતો, પળ વાંઝિયો હતો. તેણે દેવલ્લમાં જઈ શિવપૂજન કર્યું. સ્વપ્નમાં આવી શિવે કહ્યું : 'તારા પૂર્વજન્મનાં પાપ આડાં આવે છે.' ભીમે ઘેરે આવીને ઘણાં દાનપુણ્ય અને હોમહવન કર્યાં, અને પત્ની વનમાં જઈ શિવદહેરે એક વરસ તપ કર્યું. એવામાં એક અપુત્ર માછીમારે શિવને માથે માછલાં પછાડવાની ધમકી આપી, એટલે શિવે તેને પાંચ પુત્રનું વરદાન આપ્યું. આ જોઈને અન્યાયથી દુઃખી થયેલો ભાટ પોતાના પેટમાં પાંચ મારવા જતો હતો, ત્યાં શંકરે તેને વાર્યો અને છાણના પોદલ્લમાં ખદબદતા ક્કીડામાંથી પાંચ પાપિયા જીવ માછીમારને આપ્યા હોવાનું જણાવ્યું. વલ્લી કહ્યું કે, તારા તપને યોગ્ય

પ્રતાપી પુત્ર આપવા માટે મારી એક કલ્લા તારે ત્યાં પુત્ર તરીકે અવતરશે. તે તારું ઘણું ધન ખરચશે, પણ તું તેને વારીશ તો તે ઘર છોડીને ચાલ્યો જશે.

એવરત-જીવરતની કથામાં જો પુત્રને ભણાવે તો પરણાવવો નહીં અને પરણાવવો હોય તો ભણાવવો નહીં એવી પુત્રવરદાનની શરત છે, અને માતાપિતા એ શરતનો ભંગ કરે છે. વેતાલભાટની વાર્તામાં પણ પુત્ર પૈસા પુષ્કળ ખરચશે અને તેમ કરતાં જો પિતા નિવારણે તો ઘર છોડી જશે એવી ચેતવણી છે અને પિતા તેનો ભંગ કરે છે.

૮. ખાઉધરો શિષ્ય

શુભશીલગણિતકૃત 'પંચશતી-પ્રબંધ (અથવા 'પ્રબોધ')-સંબંધ' (રચનાસમય ઈ.સ. ૧૪૬૫)માં ૩૫મા ટુચકા (પૃ. ૧૧૫)નો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે :

એક પંડિતને ઘણા વખતે એક શિષ્ય મળ્યો. એ ખાઉધરો હતો. પંડિતે હસતાં હસતાં એક બીજા પંડિત આગળ શિષ્યનાં લક્ષણ વર્ણવતાં કહ્યું :

'ઘસિ ઘોઘર, ઢુંઢણિ ઢલસ, ખીચ તેલ નડ કાલ ।

ગુસ્મઇ ચેલડ સાંપડિયડ, ચાલંતડ ડુકાલ ॥'

'ઘસિયાનો ઘોઘર, ઢુંઢણિયાં ઉપર ઢઢી પડતો, ખીચડી ને તેલનો કાલ-ગુસ્મે એવો ચેલો સાંપડ્યો છે, જે હાલતોચાલતો ડુકાલ જ છે'.

'ઘસિ' = ઘસિયો, લોટ શેકીને કરાતો શીરો. ઘોઘર બિલાડાની જેમ શિષ્ય ઘસિયા પર તૂટી પડે છે. 'ઢુંઢણિયાં' એટલે 'બૃહત્ ગુજરાતી કોશ' અનુસાર જુવારનાં કૂશકાનાં ઢોકળાં. 'ઢલસ'નો અર્થ અટકાવે કર્યો છે. જો 'ઢસલ' એવો પાઠ હોય તો 'ઢસવું'નો અર્થ 'ઢીલું' એવો થાય.

૯. સામાન્ય શબ્દોનું માર્મિક અર્થઘટન

રાજશેખર સૂરિકૃત 'પ્રબંધકોશ' (રચનાસમય ૧૩૪૯)માં વિક્રમાદિત્યપ્રબંધના છેવટના ભાગમાં એક પ્રબંધ એમ કહીને આપ્યો છે કે આ પ્રબંધ જૈનેતર પરંપરાનો છે અને મુગ્ધલોકોના મનોરંજન માટે જ આપ્યો છે. તેનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે :

વિક્રમાદિત્ય-ઉજ્જયિનીમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એક વાર એક બ્રાહ્મણ છેતરમાં હલ્લ ચલાવતો હતો, તેમાં ધોંયમાંથી એક દિવ્ય પ્રભાએ ઝલ્હલ્હતું રત્ન મળ્યું. તેની કિંમત કઢાવવા તે ઝલ્હેરીઓ પાસે ગયો. તેમણે કહ્યું : 'આવું અમૂલ્ય રત્ન અમે

पहेलां कद्दी जोयुं नथी. खोटी किंमत करीए तो अमे पापमां पडीए. आनी साची किंमत कोई करी शके तेम होय तो एक राजा विक्रमादित्य. निष्णात रत्नपारखु तरीके एनी ख्याति छे.' ब्राह्मण विक्रम पासे पहोंच्यो. विक्रमे पूछ्युं एटले तेणे रत्न क्यांथी मळ्युं ते जणाव्युं. विश्वास राखी रत्न बे दिवस पूरतुं पोताने सोंपवा विक्रमे तेने संमत कर्यो अने तेने राजप्रासादमां ज राख्यो. बलिराजा सर्वश्रेष्ठ रत्नपारखु होवाथी विक्रम आगिया वेताळने साथे लई तेना उपर सवार थईने पाताळमां बलिराजाना भवनद्वारे आवी पहोंच्यो. त्यां कृष्ण द्वारपाळ हता. तेमणे विक्रमने पूछ्युं, 'शा क्रमे आव्या छे?' विक्रमे कहुं, 'जईने बलिने कहो के महत्त्वेने क्रमे राजा तमने मळवा मागे छे.' कृष्णे बलिने आ संदेशो कहुो एटले बलिए कहुं, 'आवनारने पूछी जो के ते युधिष्ठिर छे ? केम के राजा तो युधिष्ठिर ज कहेवाय' कृष्णे जई विक्रमने पूछ्युं, एटले विक्रमे कहुं, 'जईने एम कहो के मंडलेश्वर मळवा मागे छे.' कृष्णे बलिने आ संदेशो कहुो एटले बलिए पुछाव्युं, 'शुं रावण मळवा मांगे छे ? मंडलेश्वर तो रावण ज कहेवाय !' कृष्णे आ प्रमाणे जणाव्युं एटले विक्रमे कहुं, 'एम कहो के कुमार मळवा आव्यो छे.' तेना उत्तरमां बलिए पूछाव्युं के 'शुं कार्तिकेय आव्यो छे, लक्ष्मण छे ? पातालवासी नागपुत्र धवलचंद्र छे ? के पछी वालिपुत्र, रामदूत अंगद छे ? कुमारो तो ए ज कहेवाय'. एटले वळी पाछुं विक्रमे कहेवराव्युं, 'के दास, सेवक आव्यो छे'. बलिए पाछुं पुछाव्युं, 'शुं हनुमान आव्या छे ? सेवक तो हनुमान ज'. छेवटे विक्रमे कहेवराव्युं, 'कोटवाळ मळवा मागे छे'. बलिए कृष्ण द्वार पुछाव्युं, 'शुं विक्रम मळवा आव्यो छे ?' विक्रमे हा कही अने आदेश मळतां बलिराजा पासे पहोंच्यो. बलिए पूछ्युं, 'तुं रत्ननी किंमत पूछवा आव्यो छे ने?' हा कहीने विक्रमे रत्न देखाड्युं. बलिए कहुं, 'युधिष्ठिर आवा अठ्याशी हजार रत्ननुं नित्य सुपात्रोने दान करता. तेमांनुं एक क्यांक दडी गयुं अने छेवटे ब्राह्मणने भोंयमांथी मळ्युं. केम के कालबळे ए बधां रत्नो धरतीमां दटई गयां. तो विक्रम, तारी तो शी गणना ?' विक्रमे कहुं, 'साचुं, महाराज, पण मारे जाणवुं छे के युधिष्ठिरने आटली बधी संपत्ति क्यांथी सांपडी हती?' बलिए कहुं, 'तेना चार भाईओए दिग्विजय करीने ते आणी हती. पहेलांना युगमां चमत्कृत नामना एक दळदरी कथाधारीए रुद्रनी आराधना करी. प्रसन्न थईने रुद्रे कैलासनी पासे एक रत्न-सुर्वणमय नगरीनुं निर्माण करी तेने आपी. चमत्कृते तेनो उपभोग कर्यो. तेना मृत्यु पछी रुद्रे धूळनी वृष्टि करीने ते दाटी दीधी. ज्यारे सहदेव उत्तर दिशामां दिग्विजय माटे गयो त्यारे रुद्रे पोताना गणोने

मोकली ए नगरी बहार कढी अने युधिष्ठिरने समर्पित करी. एटले युधिष्ठिरे यथेच्छ दान कर्युं. आथी राजा तो एक मात्र युधिष्ठिर. विद्याना दर्पथी बळवान रावण ए ज मात्र एक मंडलेश्वर. मात्र सात दिवसनो होवा छतां कार्तिकेये ताराकासुरनो वध कर्यो हतो, एटले कुमार तो ए ज. अथवा तो लक्ष्मण, जेणे मेघनादने रणमां रोळ्यो अथवा तो पीहुलीनो पुत्र धवलचंद्र, जेनुं विष आखा जगतनो नाश करी शके, विषने पण अमृत बनावी शके, अथवा अंगद, जे एम कही शक्तो हतो के संधि के विग्रह माटे ज्यारे हुं दूत होउं त्यारे दसमाथां, वढायेला के वणवढायेलां, धरतीपीठ पर अळोटशे' अने सेवक एक मात्र हनूमान जेणे सीताना विरहज्वरे जर्जरित अंगोवाळा रामने सभा मध्ये धीरज बंधावी हती :

'महाराज, मने आज्ञा आपो. शुं लंका ऊंचकीने लई आवुं ? जंबूद्वीपने अहींथी खसेडुं ? समुद्रने शोषी लउं ? अथवा तो रमतमात्रमां विंध्य, हिमालय, स्वर्णगिरि अने त्रिकूटचलने ऊंचकी, समुद्रमां नाखी ऊछळता जळसमूहवाळा तेना पर सेतुबंध करुं ?' हा, तुं कोटवाळ खरो. जा, ब्राह्मणने कहेजे आ रत्न अमूल्य छे.' विक्रमे उज्जयिनी जई ब्राह्मणने रत्न पाछुं सोंपी बलिराजाए जे कहुं हतुं ते जणावी तेने तेने गाम मोकली आप्यो.

आ कथानुं मर्मस्थान 'राजा', 'मंडलेश्वर', 'कुमार' वगैरे सामान्य शब्दाना विशिष्ट अर्थघटनमां रहेलुं छे.

नीचे गुजारातीमां आपेली एक राजस्थाननी लोककथांमां आ ज प्रयुक्ति वपरई छे.

एक वार राजा भोज अने माघ पंडित शिकार खेलवा गया. पाछा फरतां तेओ रस्तो भूल्या. हवे कोने पूछवुं ? माघ पंडितना कहेवाथी एक खेतरमां एक डोशी रखवाळुं करती हती तेनी पासे जई रामराम करीने तेमणे तेने पूछ्युं, 'बाई, आ रस्तो क्यां जाय छे ?'

डोशी बोली, 'आ रस्तो तो अहीं ज रहे छे, तेना उपर जेओ चाले छे ते जशे'. ए पछी तेमनी वच्चे प्रश्नोत्तर चाल्या :

'वीर, तमे कोण छे ?'

'बाई, अमे वटवडा (मुसाफर) छीए.'

'वटवडा तो बे ज. एक सूरज, बीजो चन्द्रमा.'

'बाई, अमे तो परोणा छीए.'

'परोणा तो बे ज. एक धन, बीजुं जोबन.'

'बाई, अमे तो राजा छीए.'

'राज तो बे ज. एक इन्द्र, बीजा यम. तमे वळी केवा रजा ? वीरा, साचुं बोलो, कोण छो तमे ?'

'बाई, अमे तो भरखम छीए.'

'भरखम तो बे ज. एक धरती, बीजी स्त्री.'

'बाई, अमे तो साधु छीए.'

'साधु तो बे ज. एक शील, बीजो संतोष.'

'बाई, अमे तो ऊजळ्यं छीए.'

'ऊजळ्यं तो बे ज. एक वाणी, बीजो साबू.'

'बाई, अमे तो परदेशी छीए.'

'परदेशी तो बे ज. एक जीव, बीजुं मान.'

'बाई, अमे तो गरीब छीए.'

'गरीब तो बे ज. एक बकरीनो बेटे बकरो, बीजी दीकरी.'

'बाई, अमे तो धोळ्य छीए.'

'धोळ्य तो बे ज. एक बळद, बीजो कपास.'

'बाई, अमे तो भर्या छीए.'

'भर्या तो बे ज. एक वादळ, बीजी अस्त्री.'

'बाई, अमे तो चतर छीए.'

'चतर तो बे ज. एक अन्न, बीजुं जळ.'

'बाई, अमे तो निःसंग छीए.'

'निःसंग तो बे ज. एक इन्द्र, बीजी कन्या.'

'बाई, अमे तो हार्या छीए.'

'हार्या तो बे ज. एक देणदार, बीजो दीकरीनो बाप.'

'बाई, अमे क्रेण छीए ते अमे जाणता नथी. तुं जाणती हो तो तुं ज कहे'.

एटले डोशीए कह्युं, 'ए राजा भोज छे, अने ए माघ पंडित. अने पेलो छे तमारे जवानो रस्तो. जाओ.'

जोई शकशे के आ कथामां पण 'वयवडो', 'परोणो', 'राजा', 'परदेशी', 'गरीब' वगैरे सामान्य शब्दोनुं विशिष्ट अर्थघटन करीने कथानी रसनिष्पत्ति करी छे.

૭. પ્રયોગોની પગદંડી

૧. 'સીઝવું' કે 'સીજવું' ?

૧. કોશોમાં સીઝવુંનો અર્થ 'ધીમે તાપે બરાબર બપ્પર કે ચઢીને તૈયાર થવું -રંધાઈ રહેવું' એ પ્રમાણે આપ્યો છે. જેમ કે 'ભાતને સીઝવા દેવા'. સં. સિઘ્યતિ, પ્રા. સિજ્ઝાઇ અને પછી સીઝો એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપેલ છે.

૨. આમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત શબ્દોનો અર્થ તો સામાન્યપણે 'સિદ્ધ થવું', 'રંધાવું' એવો છે, નહીં કે 'ધીમે તાપે રંધાવું'. અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આ શબ્દની સાથે સંકળાયેલા શબ્દો જોતાં શબ્દનું સ્વરૂપ અને મૂલ્ય ફેરતપાસ માગે છે.

૩. ટર્નરના ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના તુલનાત્મક કોશમાં ક્રમાંક ૧૩૯૩૩ (સ્વિઘતિ) અને ૧૩૯૩૪ (સ્વિઝ) નીચે જે માહિતી આપી છે, તેથી આ પ્રશ્ન પર પ્રકાશ પાડે છે. પાલિ સિજ્જિતિ ઠકલે છે', હિન્દી સીજના 'ધીમે તાપે ઠકલવું; પાલિ સિઝ ઠકલેલું'; કશ્મીરી સેનદુન 'સીઝવવું'.

૪. એટલે સ્વેદન 'પરસેવો વલે તેમ કરવું', 'વરાલ નિકલે તેમ કરવું' એ અર્થને ધ્યાનમાં લેતાં સં. સ્વિઘતિ, પ્રા. સજ્જઇ ઉપરથી ગુજરાતી સીજે (નહીં કે સિઝો) ધીમે તાપે રંધાવાના અર્થમાં નિષ્પન્ન થયેલ છે. આનું સમર્થન જૂની ગુજરાતી સિઝ વડે થાય છે. 'વર્ણક્સમુચ્ચય'માં (પૃ. ૧૭૪) વડાના વર્ણનમાં કહ્યું છે : 'ઘણઇ તેલિ સીના' એટલે કે 'ભરપૂર તેલમાં ધીમે તાપે તલ્યાં'. સં. સ્વિઝ પ્રા. સિઝ ગુજરાતી સીનું. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાતને 'સીજવા દેવા' એમ બોલાય છે.

૫. 'રંધ્યુંસીધ્યું'માં એ પર્યાયસમાસમાં 'સીધવું' મળે છે. 'વર્ણક્સમુચ્ચય'માં (પૃ. ૧૭૩) 'કુઘરણી'ના વર્ણકમાં 'રંધણાં સીધણા નિતુ અણાહર (અણાદર ?) કરઇ' (પૃ. ૧૪૩).

૨. 'સૂનાસણા'

'અનુસંધાન'-૧માં (પૃ. ૧૮-૧૯) જૂની ગુજરાતી સૂનાસણા અને અપભ્રંશ સુણ્ણાસણ શબ્દ 'અસવારરહિત, સૂની' બેઠકવાળા' ઉપર નોંધ છે. એક વધુ પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમાં મળતા રૂઢ વર્ણકોમાંથી ધ્યાનમાં આવ્યો. તેમાં યુદ્ધના વર્ણનમાં 'સૂનાસણા

तुरंगम तडफडई, रथ धडहडई' ('वर्णकसमुच्चय', पृ. ८१). 'सूनासणा तुरंगम तडफडई, भाले भरडीता गजेन्द्र आरडई'. ('सभाशृंगार', पृ. ७९) ए प्रमाणे मळेछे.

३. झंबडक-गीतनुं वधु एक उदाहरण

'अनुसंधान'ना चोथा अंकमां झंबडक-गीत विशे नोंध आपी हती (पृ. २४-२५). 'प्रभावकचरित'मां ते 'झंबडक'ने बदले 'हुंबडक' एवो भ्रष्ट पाठ होवानुं त्यां बताव्युं हतुं. तेवो ज बीजो दाखलो 'विनोदकथासंग्रह' (प्रकाशन वर्ष १९१८)-मांनी एक कथामांथी मारा ध्यानमां आव्यो. एना कर्ता 'प्रबंधकेश'कर मलधारी राजशेखरसूरि छे (चौदमी शताब्दीनो पूर्वार्ध). तेनी १८मी कथा ('आत्म-विगोपक जटाधर-कथा') आम तो भ्रष्टाचारी शैव साधुओ (भरडाओ) अने मठाधिपतिओने लगती छे, अने तेमां परसंप्रदायनी टीकनो आशय पण छे (जे ते वेळानो अरसपरस व्यवहार हतो), पण कथा लेखे ते रसप्रद छे. हुं अनुवाद नीचे प्रमाणे आपुं छुं :

कोई एक तापस देशदेशमां पर्यटन करतो महाराष्ट्र प्होंच्यो. त्यानां कोईक गामडामां भिक्षा न मळतां, बपोरे भूखे पीडातो, आमतेम भटकतो ते एक छीपाना घरमां पेठो. त्यां प्रसंगवश घणा लोको घीथी भरपूर मिष्टान्नो आरोगता हता. कृपाभावे भरडाने पण दहींभात भिक्षामां मळ्यां. तेणे त्यां ज ते खाई लीधां. केटलाक समये ए जटाधारी गूर्जरदेशमां प्होंच्यो. त्यां एक नगरना मठपतिए तेने आश्रय आप्यो. कर्मबळे ते आगळ जतां मोटो मठपति बनी गयो. तेने गरसमां लाखोनी आवक हती. मोटो सेवकवर्ग हतो.

एक वार राजाना गायक, नर्तकी वगैरेनी मंडळी पोतानी कला प्रदर्शित करी भेट तरीके द्रव्य प्राप्तिनी इच्छाथी तेनी पासे आवी. तेनी आसपासनाओए विनंती करीने तेने जोवा-सांभळवा बेसार्यो. कलाकारोए पण ध्रुवक, प्रतिमंठ वगैरे शास्त्रीय गीतप्रकारो लांबा समय सुधी गाया. परंतु मठपतिए कशुं आपवानुं कर्युं नहीं. एटले ए शठ कलाकारोए विचार्युं, 'आनी समक्ष गामठी छंदोगीतो रजू करीए.' एटले पळी तेमणे 'हुंबडक' गावानुं शरू कर्युं. ए गीतनी आंचळी (टेक, ध्रुवपद) आ प्रमाणे हती :

'कहउं जि भरडई जं जं किउं' (अर्थ : 'भरडाए जे जे कर्युं ते हुं कही बतावुं छुं'). ए सांभळीने चकित थयेला भरडा मठपतिने थयुं, 'में छीपाने घेर भोजन कर्युं ए कोईक रीते आ लोको जाणी गया छे'. एटले तेणे कलाकारोने पुष्कळ रेशमी

વસ્ત્રો, સોનાનાં સાંકળાં વગેરે ભેટથી નવાજ્યા. કલાકારોને પણ ચસકો લાગ્યો એટલે કલાકારોએ પાછું ગાયું, 'ભરડાએ જે જે કર્યું તે હું કહી બતાવું છું'. એટલે મઠપતિએ પ્ત્રી પાછી તેમને ભેટો આપી. એટલે કલાકારોએ ત્રીજી વાર એ જ ગીત ગાયું. હકીકતે એ લોકો શંકરચરિત્રના ગીતની પ્રસ્તાવના લેખે એ પંક્તિનું ગાન કરતા હતા, પણ જયધારી એને પોતાના પહેલાના આચરણને, પ્રસંગને અનુલક્ષીને ઘટાવતો હતો. એટલે પછી ક્રોધે ભરાઈને એ જયધારી કલાકારોને બોલાવીને બરાડ્યો, 'અરે દુષ્ટો ! તમારે શું કહેવું છે ? ભરડાએ છીંપાને ઘેર દહીંભાત ખાધાં, ખાધાં, ખાધાં-એમાં કોઈનું કંઈ લઈ લીધું છે ?'

આમાં 'હુંબડક' એ 'જંબડક'નું ધ્રુષ્ટ રૂપ છે. અહીં પણ ગીતના છંદની પંક્તિ ૧૪ માત્રાની છે.

૪. ગોરખનાથનું એક પદ

શુભશીલગણિકૃત 'વિક્રમાદિત્યચરિત્ર'માં ગોરખનાથના નામાંકનવાળું એક પદ ઉદ્ધૃત થયું છે (ભાગ ૧, આઠમો સર્ગ, પત્ર ૧૩૪૪ - ૧૩૫ ક). તે નીચે પ્રમાણે છે :

પુતા ચિત્તા હોઈં અનેરા, નરહં (?) નારિ અનેરી,
મોહઈ મોહિઝ મૂઢ જંપઈ, મુહિયાં મોરી મોરી. ૧
અતિહિ ગહના અતિહિ અપારા, સંસાર-સાયર ધારા,
બુજ્જઝઝ બુજ્જઝઝ ગોરખ બોલઈ, સારા ધમ્મ વિચારા. ૨
કવણહ કેરા તુરંગ હાથી, કવણહ કેરી નારી,
નરકિહિ જાતા કોઈ ન રાખઈ, હિયડઈ જોઈ વિચારી. ૩
ક્રોધ પરિહરિ માન મ-ન કરિ, માયા લોભ નિવારે,
અવર વઈરી મનિ મ આણે, કેવલ આપુહુ તારે. ૪

આ પદ કં તો ધરેઠર ગોરખનું હોય, અને તેની મૂળભાષા બદલાઈ હોય, અથવા તો કોઈ ઉત્તરકાલીન સંતભગતનું હોય અને ગોરખને નામે ચડી ગયું હોય. છંદદષ્ટિએ કોઈ કોઈ પંક્તિ ધામી વાળી છે : એકાદ અક્ષર વધુઘટુ છે, અને તેનું કારણ મૂળના પાઠની ધ્રુષ્ટતા હોય.

पूर्ति: १. हेमचन्द्राचार्यकृत 'परिशिष्टपर्व'मां 'नखाच्छोटनिका' ए शब्द-प्रयोग छे (मोनिअर विलिअम्झना संस्कृत-अंग्रेजी शब्दकोश अनुसार).

(६८)२. स्वयंभूकृत अपभ्रंश महाकाव्य 'पउमचरिय'-भाग-१मां (१९५३)मां में आपेली सार्थ शब्दसूचिमां ए काव्यमांथी 'दुक्' अने 'ढोय'ना प्रयोग नोंध्या छे, अने 'उपमितिभवनप्रपञ्चकथा'नो न ददाति .... स्वगृहे दौकम्' ए प्रयोग पण नोंध्यो छे.

'जहिं सुअ-सारियहुं णाहिं ढोउ' (पउमचरिय, १६, ५, २)

'ज्यां शुक -सारिका निकटमां नथी'। रत्ना श्रीयने पुष्पदन्तकृत अपभ्रंश महाकाव्य 'महापुराण'मांथी 'दुक्', 'ढोय' अने 'ढोव'ना प्रयोग नोंध्या छे (A critical study of Mahāpurāṇa of Puṣpadanta, 1969, पृ. ७०-७१. अर्वाचीन भारतीय-आर्य भाषाओमां आमांथी निष्पन्न शब्दो माटे जुओ टर्नरनो भारतीय-आर्यनो तुलनात्मक कोश, क्रमांक ५६०९-५६१२ नीचे । संस्कृत प्रयोग पर प्राकृत प्रयोगोनो प्रभाव छे.

(४)३. हेमचन्द्राचार्यना अपभ्रंश व्याकरणमां बे वार 'सुहच्छी' ('सुहच्छडी') = 'सुखासिका' (सुखशाता)नो प्रयोग थयो छे : ४.३७६(२), ४२३(२)

(४)४. 'ललति', 'ललते' (= रमे छे, क्रीडामग्न होय छे) 'महाभारत'मां वपरायो छे. (हविट्नी Roots, Verb forms and Primary Derivatives of the Sanskrit Language, 1885, पुनर्मुद्रण १९६३, टर्नरनो कोश, क्रमांक १०९६८) ह. भा.

पूर्ति : (१) 'मन'ना जूनी गुजरातीना प्रयोगो माटे जुओ जयंत कोठारी, 'मध्यकालीन गुजराती शब्दकोश'. 'मन'मां निषेधवाचक 'म'नी साथे भारवाचक 'न' जोडायो छे. हिन्दीमां 'करो-न' जेवा प्रयोगोमां जे अनुरोध के आग्रहनो वाचक 'न' छे (गुजरातीमां 'ने' छे) ते ज आ होवानुं जणाय छे.

(२) 'कत्तावा सुरपुरि गया' एवा हस्तप्रतना पाठने सुधारी, शब्दविभाग जुदी रीते करवाथी 'कित्ता वासर पुरि गया' एम वांचवानुं सूचन योग्य छे, पण पाठ भष्ट होईने 'केत्ता' एवुं रूप होवानुं मानवुं जोईए. जूनी गुजरातीमां ए ज रूप जाणीतुं छे. ह. भा.

નવપ્રકાશિત સાહિત્યનો પરિચય

Indian Logic : A study of Jayanta Bhaṭṭa's Nyāyamañjarī :
Part II-Nagin J. Shah. Sanskrit - Sanskriti Granthmālā 3. 1995. 23
Valkeshvar Society, Ambawadi, Ahmedabad-380015. pp. 12+224.
Rs. 225/-

ડૉ. નગીન શાહ ઘણાં વરસથી કાશ્મીરી મૂર્ધન્ય પંડિત જયંત ભટ્ટ (ઈસવી નવમી શતાબ્દીનો અંત, દસમીનો આરંભ)ની 'ન્યાયમજ્જરી'નું અધ્યયન કરતા રહ્યા છે. 'ન્યાયમજ્જરી'નાં વિવિધ આહનિક્કેનો તેમનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થતો રહ્યો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં તેમણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દપ્રમાણ, સ્વતઃપ્રામાણ્ય અને પરતઃપ્રામાણ્યનો ઈશ્વરની સત્તા, શબ્દની નિત્યતા-અનિત્યતા-એ વિષયોને લગતા 'ન્યાયમજ્જરી'ના બીજા અને ત્રીજા આહનિક્કનું અધ્યયન આપ્યું છે. પરિશિષ્ટમાં ધર્મકીર્તિનો પ્રમેયવિચાર અને પૂર્વકાલીન ન્યાયવૈશેષિક દર્શનમાં થયેલ ઈશ્વરવિચારનું તારણ આપ્યું છે. ભારતીય દર્શનના અભ્યાસીઓને ડૉ. શાહનું આ ગંભીર અને વિશદ અધ્યયન અત્યંત ઉપયોગી નીવડશે.

*

જૈન દર્શન અને સાંખ્ય-યોગમાં જ્ઞાન-દર્શન-વિચારણા. જાગૃતિ દીલીપ શેઠ.
સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ ગ્રંથમાલા ૨. ૧૯૪૫, પૃ ૧૬+૨૦૦ રૂ.૧૫૦.

જ્ઞાન અને દર્શનનું સ્વરૂપ, તેમની વચ્ચેનો સંબંધ, આધ્યાત્મિક વિકાસમાં તેમનું યોગદાન વગેરે વિશે ભારતીય દાર્શનિકોનું ચિંતન બહુમૂલ્ય છે. આ પુસ્તકમાં લેખિકાએ મુખ્યત્વે જૈનદર્શન અને સાંખ્યયોગમાં એ વિષયોની જે વિચારણા થઈ છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે. તે સાથે બૌદ્ધ દર્શન, ઉપનિષદો, ગીતા અને ન્યાયવૈશેષિક દર્શનમાં પણ એ વિષયોની જે વિચારણા થઈ છે તે પણ નિરૂપ્યું છે. આ અભ્યાસ મૂલ્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ ગ્રન્થોને આધારે કરેલો છે. અર્થઘટન કરવામાં તે તે દર્શનની વિચારણા સાથે સંવાદિતા રખાઈ છે, અને આચાર્યોના મતવિરોધનો પરિહાર કરવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે.

(નગીન શાહના પ્રાસ્તાવિકને આધારે)

*

Ludwig Alsdorf and Indian Studies. Edited by Klaus Bruhn, M. Duckwitz, A. Wezler. Motilal Banarsidass. 1990, pp. 12+120. Rs. 150.

વીશમી સદીના પાશ્ચાત્ય ભારતવિદોમાં જર્મન વિદ્વાન લુડ્વિગ આલ્સડોર્ફ (૧૯૦૪-૧૯૭૮) સર્વમાં અગ્રણી એક સર્વતોમુખી સંશોધક ગણાવી શકાય તેવા હતા. વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન, અર્વાચીન ભારતીય, સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી, પાલિ, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ એ બધાં જ તેમનાં કાર્યક્ષેત્ર હતાં, અને કેટલાકમાં તો તેમણે કરેલું સંશોધનકાર્ય પાયાનું હતું.

પ્રસ્તુત સ્મરણાંજલિ રૂપ પુસ્તકમાં તેમને લગતી અવસાનપ્રશસ્તિ, તેમનાં સ્વક્રીય લખાણોની સંદર્ભસૂચિ અને સાલવારી, તેમણે કરેલાં અવલોકનોની સંદર્ભસૂચિ, તેમનાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકોની વિવિધ વિદ્વાનોએ પહેલાં પ્રકાશિત કરેલી સમીક્ષાઓનો સંચય, તથા તેમનાં વૈદિક અધ્યયનોનું (પાઝલ થીમે), જૈનવિદ્યાને લગતાં અધ્યયનોનું (એ. મેટ્ટે), અશોકલેખોને લગતાં તથા પાલિ-અધ્યયનોનું (કે. આર. નોર્મન મૂલ્યાંકન-એટલી સામગ્રી આપવાં આવી છે. ૧૯૭૪માં આલ્સડોર્ફના ૭૦મા જન્મદિને તેમના વિવિધ સંશોધન સામયિકોમાં પ્રકાશિત લેખોનો ૭૮૪ પાનાનો એક દબ્બદાર સંગ્રહ (Ludwig Alsdorf's Kleine Schriften. Ed. A. Wezler.) પ્રકાશિત થયો હતો. તેમાં 'ઉત્તરાધ્યયન'ને લગતાં અધ્યયનો, વૈદિક આખ્યાન-સિદ્ધાંતની સમીક્ષા, 'વસુદેવહિંદી'ની પરંપરા, ભાષા અને વેદને લગતાં સંશોધનલેખો, જૈન વિશ્વવર્ણનને લગતા લેખો અપભ્રંશ સંપાદનોની સમીક્ષાઓ વગેરેનો સમાવેશ થયેલ છે (તેના મારા અવલોકન માટે જુઓ 'સંબોધિ', ગ્રંથ ૯, પૃ. ૭૫-૭૬). તેમના અવસાન પછી ૧૯૮૧માં એક સ્મારક ગ્રંથ પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો (Studien Zum Jainismus und Buddhismus-Gedenschrift für Ludwig Alsdorf, Ed. K. Bruhn, A. Wezler). એ મહાપંડિતના સંશોધનકાર્યના બધાં પાસાંને લગતો એક સર્વસામાન્ય, વ્યાપક પરિચય આપવાની નેમથી પ્રસ્તુત પુસ્તક તૈયાર કરાયું છે. સંપાદકોએ તેમની પ્રસ્તાવનામાં વિગતે આ હેતુ સમજાવ્યો છે.

*

'Formes et usages de la concaténation en prakrit'. Nalini Balbir. Sauhr̥dyamaṅgalam : Studies in Honour of Siegfried

Lienhard on his 70th Birthday. Edited by M. Juntunen, W. L. Smith, C. Suneson. Stockholm, 1995, pp 5-26.

नलिनी बलबीरे आ लेखमां प्राकृत साहित्यमां थयेला, यमक नामा शब्दा-लंकारना एक प्रकार 'संदष्ट' के 'शृंखला' यमकना प्रयोगो विशे माहिती आपीने स्वरूप, भेदो, इतिहास वगैरे दृष्टिए चर्चा करी छे. मुख्यत्वे 'सूत्रकृतांग', 'सेतुबंध', विमलसूरिकृत 'पउमचरिय', 'कुवलयमाला', 'समराइच्चकहा', 'लीलावई कहा', 'चउपत्रमहापुरिसचरिय', 'पुहइचंदचरिय' वगैरेमां मळतां उदाहरणो तरफ ध्यान खेंच्युं छे. एक छेडे 'ऋग्वेद'मां (१०, ८४) तो बीजे छेडे आज पण प्रचलित अंतकडी के अंत्याक्षरीमां : ते 'प्रतिमाला' के 'भंडी' तरीके इसवी पहेलीथी वीशमी शताब्दी सुधी होवानुं पी. के. गोडेअे एक लेखमां बताव्युं छे) ए साहित्यिक रचनायुक्ति जाणीती होवानी पण नोंध लीधी छे. शृंखलायमकथी 'लायनुप्रास' अलंकारनुं स्वरूप अने आस्वाद्यता जुदां होईने ते बनेने एक खानामां नाखवानी लेखिकाए भूल करी छे. जूनी गुजरातीनां वसंतवर्णनना फगुप्रकारनां काव्योमां मध्ययमक (पूर्ववर्ती चरणना अंतने अने पछीना चरणना आदिने प्रत्येक पद्यार्धमां जोडतुं) लाक्षणिक छे - अने तेना अनुसरणमां रचायेल थोडाक संस्कृत फग-काव्योमां पण तेनो प्रयोग थयो छे. कालिदासे पण 'रघुवंश'ना नवमा सर्गमां, आगळ जतां वसंतवर्णन कर्युं छे तेथी, १ थी ५४ पद्योमां चोथा चरणमां आरंभे यमकनो प्रयोग कर्यो छे.

*

प्रकाशन-माहिती

आचारांगसूत्र - प्र.श्रु., बालावबोध

कर्ता : श्री पार्श्वचंद्रसूरि. रचना : विक्रमनुं सोळमुं शतक. संपादक : श्री अमृत लालभाई भोजक, अमदावाद. प्रकाशक : श्री पार्श्वचंद्रसूरी साहित्य प्रकाशन समिति, मुंबई, ग्रंथमालाना संपादकः : मुनिश्री भुवनचंद्रजी, डॉ. गुलाब देढिया, भरत सी. शाह.

અજ્ઞાતકર્તૃક અર્હત્પ્રવચનસૂત્ર-સવિવરણ

સં.-પં. શીલચન્દ્રવિજયગણિ

'અર્હત્પ્રવચન' નામે નોંધાયેલી પ્રસ્તુત-મૂલસૂત્ર તેમજ તેનું સ્વોપજ્ઞ વિવરણ ધરાવતી-કૃતિની એકમાત્ર પ્રતિ, ધંધાતના શ્રી શાન્તિનાથ પ્રાચીન તાડપત્રીય જૈન ધંધારમાં સચવાઈ છે. મુનિ પુણ્યવિજયજી-સંપાદિત Catalogue of palmleaf Mss. in the Shantinatha Jain Bhandara, Cambay - part-1માં (Gos. Baroda, 1961) પૃ. 174 પર ક્ર. 107 તરીકે નોંધાયેલી, 139 પત્રોની અને ૧૧ વિભિન્ન કૃતિઓના સંગ્રહરૂપે તાડપત્રીય હસ્તપ્રતિમાં ૧૦મી કૃતિ તરીકે આ 'અર્હત્પ્રવચન-પંચાધ્યાયાત્મક' નામની કૃતિ છે, જે ૧૨૨ થી ૧૩૮ એટલે કે કુલ ૧૬ પત્રોમાં પથરાયેલી છે પ્રતિ અધૂરી - અપૂર્ણ હોઈ લેખક તથા લેખન સંવત આદિનું વર્ણન પ્રાપ્ત નથી, પરંતુ વિક્રમના તેરમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં તે લખાઈ હોવાનું અટકલ્લવામાં આવ્યું છે. કૃતિના કર્તાનો નામોલ્લેખ નથી, અને આ રચનાની પ્રતિ અન્યત્ર ક્યાંય-કોઈ ધંધારમાં હોવાનું અઘાવધિ જાણવામાં નથી આવ્યું. પરંતુ કોઈ ધંધારમાં કોઈક આવી સંગ્રહાત્મક પોથીમાં આની બીજી નકલ મઢી આવે તે અશક્ય ન ગણાય.

'અર્હત્પ્રવચન' એ તદ્દન સરલ છતાં પ્રગલ્ભ ભાષામાં થયેલી મધુર લઘુ રચના છે. પાંચ મોટાં સૂત્રો છે, જેને અહીં 'અધ્યાય' તરીકે વર્ણવેલ છે, અને તે સૂત્રોમાં દર્શાવેલા આંક મુજબના પદાર્થોનું સ્વરૂપવર્ણન-માત્ર કરતી વિવૃતિ પળ આમાં જ છે, જે સંભવતઃ સૂત્રકરે જ રચેલ જણાય છે. વાક્યો ટૂંકાં ટૂંકાં છે, પદ્ધતિ સૂત્રાત્મક છે. થોડા અને તે પળ સરલ શબ્દોમાં જૈનદર્શનની સમજળ આપવાનો કર્તાનો મજાનો પ્રયાસ છે, એ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ જણાઈ આવે.

પાંચ અધ્યાયો પૈકી પ્રથમમાં ૧૦, દ્વિતીય અને તૃતીયમાં ૨૦-૨૦, ચતુર્થમાં ૧૩ તથા પંચમ અધ્યાયમાં ૧૮ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન થયું છે. આ પદાર્થોમાં કેટલીક બાબતો ધ્યાનાર્હ છે, તે આ પ્રમાણે :

૧. પાંચ અણુવ્રતો (૧-૩) ની સાથે રાત્રિભોજનત્યાગને પળ ષષ્ઠ અણુવ્રત ગણાવ્યું છે; પ્રચલિત પરંપરામાં તેનો સમાવેશ સાતમા વ્રતમાં થયો છે. ૨. સામાન્ય પદ્ધતિમાં પહેલાં સમિતિ, પછી ગુપ્તિ-એમ ક્રમ છે, જ્યારે અહીં પહેલાં ગુપ્તિ, પછી સમિતિ (૧/૬-૭) વર્ણવેલ છે. ૩ સાધુના રજોહરણ માટે 'પિચ્છક' શબ્દ અહીં પ્રયોજેલ છે (૧/૭) સામાન્યતઃ આ શબ્દ દિગમ્બર પરંપરામાં વપરાતા 'મોરપિચ્છ' માટે પ્રયોજાય છે. ૪. દશવિધ 'યતિધર્મ' ને માટે 'દેશ

ધર્માનુભાવના:’ એવો પ્રયોગ (૧-૮) થયો છે, તો ‘રત્નપ્રભા’ આદી ૭ નરક પૃથ્વીઓને “ધર્મભૂમિ” તરીકે (૩-૯) વર્ણવી છે. ૫. સિદ્ધાન્તમાં દશત્રિધ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે અહીં પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૨ પ્રકારનાં ગણાવ્યાં છે, તે પળ જુદી રીતે, અને તેમાં દશવિધ પ્રાયશ્ચિત્તોનો પૂર્ણતઃ સમાવેશ તો નથી જ થતો (૨/૧૫) ૬. નવ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન ૭ તથા ૯ એમ બે ભેદે પરંપરામાં મળે છે, અહીં તેને જુદાં જુદાં પાડીને જીવાદિ ૯ પદાર્થો (૨/૧) અને જીવાદિ ૭ તત્ત્વો (૨/૨) એમ વર્ણવ્યાં છે. ૭. ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનની વ્યાખ્યાઓ પરંપરા કરતાં જુદી પડે છે. તેને વર્ણવતાં પદ્યો પળ ધ્યાનપાત્ર છે (૨/૧૯) ૭. કલ્પસ્થિતિક-વૈમાનિક પ્રકારો માટેની માન્ય સંખ્યાથી જુદા પડીને તેના ૧૬ પ્રકારો/નામો અહીં વર્ણવ્યાં છે; (૪/૫) તો નવ ગ્રૈવેયકો તથા અનુત્તર-એમ મઢીને કલ્પાતીત દેવો (અહમિન્દ્રો)ના ૧૦ ભેદ બતાવ્યા છે; પાછા પાંચ અનુત્તરો જુદાં તો ખરાં જ (૪/૬) ૮. નવ ‘અનુદિશ’ પ્રકારના દેવો પળ જણાવ્યા છે (૪/૫) જેને માટે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કોઈ નિર્દેશ જણાતો નથી; નવ લોકન્ટિકો તે આ હોઈ શકે? ૯. દ્વિવિધ શીલ (૪/૧૪), બે ભેદની નિર્જરા (૫/૬) દ્વિવિધ સંયમ (૧/૮), દેશ અને સર્વ-બે જાતનો મોક્ષ (૫/૧૧) ત્રણ પ્રકારે સિદ્ધ (૫/૧૫) બાર સિદ્ધાનુયોગદ્વારો (૫/૧૬) - આ બધાં અપૂર્વ વર્ગીકરણો છે. ૧૦. પુલાકાદિ પાંચ ભેદે નિર્ગ્રન્થોનું સ્વરૂપ માન્ય સૈદ્ધાન્તિક પરંપરાને તદ્દન ચાતરનારું અપૂર્વ જણાય છે (૫/૧૪). આ પાંચ નિર્ગ્રન્થ-સ્વરૂપ-વર્ણનમાં જ ‘પ્રથમાનુયોગ’ નો ઉલ્લેખ પળ છે, જે નોંધપાત્ર છે. ૧૧. ત્રણ અજ્ઞાનોમાં ત્રીજું. ‘વિભંગજ્ઞાન’ તરીકે જ પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે, અહીં (૨/૧૦) તેને **વિભજ્ઞાન** નામે વર્ણવ્યું છે. એ જ રીતે, ૧૪ પૂર્વમાં અગ્યારમું પૂર્વ નન્દિસૂત્રાદિમાં ‘અવન્ધ્ય’ પૂર્વ તરીકે ગણાવ્યું છે, જ્યારે અહીં (૨/૧૩) તેને ‘કલ્યાણ’ એવા નામે ઓઢાયાયેલ છે. ૧૨. કેટલાંક નામો પળ ધ્યાન દેવા જોગ છે. ત્રિપિષ્ઠ (ત્રિપૃષ્ઠ), દ્વિપિષ્ઠ (દ્વિપૃષ્ઠ), અસ્ (અર; તીર્થંકર), રામણ (રાવણ), પ્રદાલ (પેદાલ), જરાસિન્ધુ (જરાસન્ધ), પ્રાગમ્ય (પ્રાક્રમ્ય) ઇત્યાદિ.

એકંદરે કૃતિને તપાસતાં કહેવું જોઈએ કે પરંપરાથી ન્યારું આમાં ઘણું છે. કદાચ તેથી જ તેનો જાણો પ્રચાર ન થયો હોય તો તે બનવાજોગ છે. આ રચના જો દિગમ્બર પરંપરાની હોય તો તે માટે તે પરંપરાના ગ્રન્થો તથા પ્રતિપાદનો તપાસવાનાં રહે. પરંતુ તત્ત્વાર્થસૂત્ર તો દિગમ્બરપરંપરામાન્ય પળ છે, અને આમાં તેનાથી પળ કેટલીક બાબતો જુદી પડે છે.

જે હોય તે, પળ આ રચના અપૂર્વ છે, તેનું ભાષા સૌષ્ઠવ તેમજ પ્રરૂપણ વિલક્ષણ છે, તેમાં શંકા નથી. ક્ષણાર્થ માટે એવો પળ વિચાર ઇબકી જાય કે હેમાચાર્યના શિષ્ય આ. રામચન્દ્રની તો આ રચના નહિ હોય ? ભાષા, વિચારો અને પ્રતિપાદનોની મૌલિકતા જોતાં આવો પ્રશ્ન સહજ જાગે, તો પળ તે અનુત્તર જ રહે છે.

આ રચના વિશે કોઈ જાણકાર વધુ પ્રકાશ પાડે તો તે આવકારદાયક હશે ।

अज्ञातकर्तृकं श्री अर्हत्प्रवचनसूत्रम् ॥

अथातो अर्हत्प्रवचनं व्याख्यास्यामः । तद् यथा ॥ तत्रेमे षड् जीवनिक्कायाः । पञ्च महाव्रतानि । पञ्चाणुव्रतानि । त्रीणि गुणव्रतानि । चत्वारि शिक्षाव्रतानि । तिश्रो गुप्तयः पञ्च समितयः । दश धर्मानुभावनाः । द्वादशानुप्रेक्षाः । द्वाविंशति परीषहाः ॥ इत्यर्हत्प्रवचने प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथातोऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहं व्याख्यास्यामः । तद्यथा- अथेत्ययं निपातः पूर्वप्रकृत्यपेक्षः । अथ (त) इति पञ्चमीनिर्देशः ।

अर्हन्तो नाम भगवन्तो लोकोत्तमाः सर्वज्ञाः सर्वलोकदर्शिनः । तैरुपदिष्टं प्रवचनं गणधरदेवै रचितम् । तद् व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः प्रकाशयिष्यामः इत्यर्थः (१) तथैव षट् (इ) जीवनिक्कायाः । क्तमाः ? । पृथ्वीक्कायिकः । आपःक्कायिकः । तेजः-क्कायिकः । वायुक्कायिकः । वनस्पतिकक्कायिकः । त्रसक्कायिकश्चेति । एते षट् (इ)-जीवनिक्काया न हिंस(सि)तव्या व्रतपरिरक्षणार्थम् ।

(२) पञ्च महाव्रतानि । क्तमानि ? । यावज्जीवं प्राणातिपाताद्विरतिः । यावज्जीवं मृषावादाद्विरतिः । यावज्जीवं अदत्तादानाद्विरतिः । यावज्जीवं मैथुनाद्विरतिः । यावज्जीवं परिग्रहाद्विरतिः । इत्येतानि रात्रि भोजनाद्विरतिः षष्ठानि भवन्ति ।

(३) पञ्चाणुव्रतानि । क्तमानि ? । यावज्जीवं स्थूलकृतप्राणातिपाताद्विरतिः । यावज्जीवं स्थूलकृतमृषावादाद्विरतिः । यावज्जीवं स्थूलकृतअदत्तादानाद्विरतिः । यावज्जीवं स्वदारसन्तोषः परदाराद्विरतिः । यावज्जीवं इच्छाकृतपरिग्रहपरिमाणं (णं) । षष्ठं अणुव्रतं रात्रिभोजनं (न) वर्जनिमित्ति । एतानि पञ्चाणुव्रतानि ।

(४) तत्र त्रीणि गुणव्रतानि । [क्तमानि ?] । दिसि(शा)विदिसि(शा)-प्रत्याख्यानं द्विविधम(न) र्थदण्डाद्विरतिः । क्तमाः (माः) ? ।

दण्ड-पास(श)विरालश्च विष-स(श)स्त्राग्नि-रज्जवः ।

परेभ्यो नैव देयास्ते स्वपरघातहेतवः ॥

छेदं भेदं वध(धं) बन्धं गुरुभारतिरोपणम् ॥

न क्कयन्ति स्वयमन्येषु (मन्यैः) ।

तृतीयं गुणव्रतं भोगोपभोगकृतपरिमाणं चेति ॥ एतानि त्रीणि गुणव्रतानि ॥

(५) चत्वारि शिक्षाव्रतानि । क्तमानि ? । सामायिकम् । दिवसावशेषिकम् ।

पर्वे(र्वणि) पौषधोपवासिकम् । अतिथिसंविभागिकम् । पश्चिमसंल्लेखनामरणान्तिकम् । एतानि चत्वारि शिक्षाव्रतानि । तत्र शीलव्रतानि कथितानि श्रावकधर्मश्चेति ।

(६) तिश्रो गुप्तयः । क्तमा : ? । क्यगुप्ति । वचोगुप्ति । मनोगुप्तिरिति । तत्र क्यगुप्तिर्नाम स(श)यनासनादाननिक्षेपणस्थानचक्रमणाकुञ्चनप्रसारणादीनां क्यचेष्टानियमः । स एषा क्यगुप्तिर्नाम । वाचनप्रच्छनप्रश्नव्याकरणादिषु वागुप्तिर्नाम । मनोगुप्तिर्नाम सर्वसावद्यसङ्कल्पनिरोधः, तथा अकार्यक(क)रणचिन्तनीयस्य निरोधः । स मनोगुप्तिः । एताः तिश्रो गुप्तयः ।

(७) पञ्च समितयः । क्तमा : ? । ईर्या-भाषा-एषणा-आदाननिक्षेपणोत्सर्गाश्चेति । तत्र ईर्यासमितिर्नाम 'इ(ई)रगतै' धात्वर्थे । ईर्या नाम रथस(श)कटयानवाहनाक्रान्तेषु मार्गेषु प्राशुकविविक्तेषु सूर्यरश्मिप्रकाशितेषु युगम(युग) मात्रदृष्टिना भूत्वा गमनागमनं कर्तव्यमिति । एषा ईर्यासमितिः ॥ भाषासमितिर्नाम हितमितअसन्दिग्धनिरवद्यार्थ-नियमभाषिणी वाणी भाषितव्या । एषा भाषासमितिर्नाम ॥ पाणिपात्रे भिक्षागोचरगतेन अननुमताऽकृतअकारितअसङ्कल्पितनवक्त्रेपरिशुद्धं दशदोषविवर्जितं चतुर्दशमलवि-शुद्धं निर्द्धमं भोक्तव्यमिति सा एषणासमितिर्नाम । आदाननिक्षेपणा समितिर्नाम अङ्गोपाङ्ग-प्रत्यङ्गाकुञ्चनप्रशा(सा)रणादीनां निषद्यास(श)व्यासनादीनां अवस्यं(श्यं) निरीक्ष(क्ष्य) पिच्छकेन प्रमार्यं(र्ज)नादाननिक्षेपः(पादि ?) कर्तव्यमिति । सा एषणा(एषा)-ऽऽदाननिक्षेपणासमितिः । उत्सर्गसमितिर्नाम स्थाण्डिल्ये स्थावरजङ्गमजन्तुविवर्जिते निरीक्ष(क्ष्य) प्रमृज्य वातमूत्रपुरीषोत्सर्गश्लेष्मादीनां (वातमूत्रपुरीषश्लेष्मादीनां उत्सर्गः) कर्तव्यः । सा उत्सर्गसमितिर्नाम । एता(:)पञ्च समितयः

८. दश धर्मानुभावना : । क्तमा : ? । उत्तमक्षमामार्द्वार्ज्वसत्यसौ(शौ)च-संज(य)मस्त(त)पस्त्यागाकिञ्चि(च्च)न्यब्रह्मचर्यमिति । उत्तमक्षमा नाम सर्वसत्त्व-सहिष्णुत्वम् । मार्दवं नाम मृदुत्वम् । आर्जवं नाम ऋजुत्वम् । सत्यं नाम अवञ्चकत्वम् सौ- (शौ) चं नाम निर्लोभत्वम् । सं(य)मो नाम द्विविधः - इन्द्रियसंज(य) मः । प्राणसंज- (य)मश्चेति । तपो नाम इच्छानिरोधः । त्यागो नाम निर्ममत्वम् । आकिञ्चन्यं नाम अपरिग्रहत्वम् । ब्रह्मचर्यं नाम अमैथुनत्वम् । एता दश धर्मानुभावना (:) ।

(९) द्वादशानुप्रेक्षा (:) । क्तमा : ? । अध्रुव(:) । अस(श)रण(:) । अनित्यः । संसारः । एषः (एकः) । अन्यः । अशुचि (:) । आश्रवः । संवरः । निर्जराः (रा) । लोकः । बौधिः (धेः) दुर्लभत्वम् । धर्मस्वाख्यात(:) । एत(ता) द्वादशानुप्रेक्षा भवन्ति ।

(१०) बावीस(द्वाविंशति)परीस(ष)हाः । क्तमा : ? । क्षुत्परीषहः । पिपासा परीस(ष)हः । सी(शी)तपरीषहः । उष्णपरीषहः । मस(श)कपरीषहः । नग्नपरीषहः । रतिअरतिपरीषहः । स्त्रीपरीषहः । चर्यापरीषहः । निद्रा(निषद्या ?) परीषहः । सज्या(शय्या)-परीषहः । आक्रोशपरीषहः । वधबन्धपरीषहः । अयाचनापरीषहः । अलाभपरीषहः । रोगपरीषहः । तृणस्पर्श [परीषहः] । मलपरीषहः । अस्नानपरीषहः(?) । सत्त्वरपरीषहः । पुरस्कार-परीषहः । (सत्त्वरपुरस्कार परीषहः ?) प्रज्ञा [परीषहः] । अज्ञानपरीषहः । सम्यक्त्वपरीषहश्चेति । एते द्वाविंशतिपरीषहाः ॥

इत्यर्हत्प्रवचने प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

नव पदार्थाः । [सप्त तत्त्वानि] । चतुर्विधो न्यासः । सप्त नयाः । चत्वारि प्रमाणानि । षट्(इ) द्रव्याणि । पञ्चास्तिक्रयाः । द्विविधो गुणः । पञ्चज्ञानानि । त्रीणि अज्ञानानि । चत्वारि दर्शनानि । द्वादशाऽङ्गानि । चतुर्दश पूर्वाणि । द्विविधं तपः । द्वादश प्रायश्चित्तानि । चतुर्विधो विनयः । दश वैयावृत्ता(त्या)नि । पञ्चविधो(धः) स्वाध्यायः । चत्वारि ध्यानानि । द्विविधो व्युत्सर्गः ॥ इति अर्हत्प्रवचने द्वितीयं सूत्रम् ॥

अतो विवरः । (१) नव पदार्था (:) । क्तमाः ? । जीवाजीवपुण्यपापाश्रवसंवरनिर्जराबन्धमोक्षाश्चेति । एते नव पदार्थाः ॥

(२) सप्त तत्त्वानि । क्तमानि ? । जीवाजीवाश्रवसंवरनिर्जराबन्धमोक्ष(क्षा)-श्चेति । एतानि सप्त तत्त्वानि ॥

(३) चतुर्विधो न्यासः । [क्तमः ? ।] नामस्थापनाद्रव्यभावतश्चेति । स एष चतुर्विधो न्यासः ॥

(४) सप्त नयाः । क्तमाः ? । नैगमसङ्ग्रहव्यवहार ऋजुसूत्रशब्दसमभिर्रूढैवभूता नयाः । नैगमो द्विभेदः देशग्राही । सकलग्राही । शब्दस्तु द्विभेदः । समभिर्रूढः । समभिर्रूढः । एवंभूतः । इत्येष सप्तनया(य)भेदः ॥ (?)

(५) चत्वारि प्रा(प्र)माणानि । क्तमानि ? । प्रत्यक्षम् । अनुमानम् । उपमानम् । आसवचनम् । एतानि चत्वारि प्रमाणानि । प्राधान्येन द्वे एव प्रमाणे । प्रत्यक्षं परोक्षं चेति ॥

(६) षट्(इ)द्रव्याणि । क्तमानि ? । जीवः । पुद्गलः । धर्मः । अधर्मः । आकास(शः)काल(:) । इति षट्(इ) द्रव्याणि ॥

(७) पञ्चाऽस्तिकायाः । क्तमाः ? । जीवकय (जीवास्तिकयः) । पुद्गल-
(लास्ति)कय(ः) । धर्माधर्मकय (धर्मास्तिकयः । अधर्मास्तिकयः) । आकाश-
(शास्ति)कयमि(यइ)ति ॥

चतुर्भिः प्रमाणैः जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वो वा जीवः । पूरणात् पुद्गलः ।
पूरयति गालयतीति वा पुद्गलः । धर्मास्तिकयो गतिलक्षणः । अधर्मास्तिकयः स्थितिलक्षणः ।
आकाशास्तिकयश्चावगाहनालक्षणः । एते पञ्चाऽस्तिकयाः ॥

(८) द्विविधो गुणः । क्तमः ? । जीवगुणः अजीवगुणश्चेति । एवं द्विविधो गुणः ॥

(९) पञ्च ज्ञानानि । क्तमानि ? । मतिज्ञानम् । श्रुतिज्ञानम् । अवधिज्ञानम् ।
मनःपर्यवज्ञानम् । केवलज्ञानं चेति । एतानि पञ्च ज्ञानानि भवन्ति ॥

(१०) त्रीणि अज्ञानानि । [क्तमानि ?] मत्यज्ञानम् । श्रुताज्ञानम् । विभङ्गाज्ञानं
चेति । एतानि त्रीणि अज्ञानानि ।

(११) चत्वारि दर्शनानि । क्तमानि ? । चक्षुद (र्द) र्शनम् । अचक्षुद (र्द) र्शनम् ।
अवधिदर्शनम् । केवलदर्शनमिति । एतानि चत्वारि दर्शनानि ॥

(१२) द्वादशऽङ्गानि । क्तमानि ? । आचारः । सूत्रकु(कृ)तः । स्थानम् । समवायः ।
व्याख्याप्रज्ञप्तिः । ज्ञातृकथा । उपासकध्ययनम् । अन्तकु(कृ)दृशा । अनुत्तरो(रौ)पया(पा)-
दिकंदसं(कदशाः) । प्रश्नव्याकरणम् । विपाकसूत्रम् । दृष्टिवादं च । एतानि द्वादशाऽङ्गानि ॥

(१३) चतुर्दश पूर्वाणि । क्तमानि ? । उत्पादपूर्वम् । अग्रायणीयम् । वीया-
(र्या)नुप्रवादम् । नास्तिप्रवादम् । ज्ञानप्रवादम् । सत्यप्रवादम् । आत्माप्रवादम् ।
कर्मप्रवादम् । प्रत्याख्याननामधेयम् । विद्यानुप्रवादम् । कल्याणनामधेयम् । प्र(प्रा)णावायम् ।
क्रियाविसा(शा)लम् । लोकबिन्दुसारं चेति । एतानि चतुर्दश पूर्वाणि ॥

(१४) द्विविधं तपः । क्तमाः (मम्) ? । बाह्या (ह्ययम) भ्यन्तरं चेति । बाह्यं तपः
षड्विधम् । अनस(श)नम् । अवमौदर्यम् । वृत्तिपरिसंख्यानम् । रसपरित्यागः । कयक्लेश-
(क्लेशः) । विविक्तस(श)य्यासनमिति ॥ अभ्यन्तरं षट्(इ)विधम् । प्रायश्चित्तम् । विनयो
(यः) । वैयावृत्तम् । स्वाध्यायो (यः) । ध्यानम् । व्युत्सर्गश्चेति । एतद् द्विविधं तपः ॥

(१५) द्वादश प्रायश्चित्तानि । क्तमानि ? । अर्द्धमासिकसमुद्घातम् ।
मासिकसमुद्घातम् । द्विमासिकसमुद्घातम् । त्रिमासिकसमुद्घातम् । चतुर्मासिक-
समुद्घातम् । पञ्चमासिकसमुद्घातम् । षण्मासिकसमुद्घातम् । एक आलोचनार्हः । एक
उपस्थापनार्हः । एकः प्रतिक्रमणार्हः । एकः कृपायोग्यार्हः । एकः कयोत्सर्गार्हः । एतानि
द्वादश प्रायश्चित्तानि ॥

(१६) चतुर्विधो विनयः । क्तमः ? । दर्शनविनयः । ज्ञानविनयः । चारित्रविनयः ।
औपचारिकविनयश्चेति चतुर्विधो विनयः ॥

(१७) दश वैयावृत्ता (त्था)नि । क्तमानि ? । आचार्यवैयावृत्त्यम् ।
उपाध्यायवैयावृत्त्यम् । तपस्विवैयावृत्त्यम् । सिष्य (शैक्ष)वैयावृत्त्यम् । गणवैयावृत्त्यम् ।
कुलवैयावृत्त्यम् । [सङ्घवैयावृत्त्यम् ।] सा (शा)स्त्र (साधु ?)वैयावृत्त्यम् । ग्लानवैयावृत्त्यम् ।
मनोज्ञवैयावृत्त्यम् । एतानि दस (श)वैयावृत्ता (त्था)नि ॥

(१८) पञ्चविधः स्वाध्यायः । क्तमानि (क्तमः) ? । वाचन (ना) । प्रच्छन (ना) ।
अनुप्रेक्षा । आम्नायः । धर्मोपदेशश्चेति । एषः (ष) पञ्चविधः स्वाध्यायः ॥

(१९) चत्वारि ध्यानानि । क्तमानि ? । आर्त्तरौद्रध्यान (धर्म)शुक्लानि ।
आर्त्त (र्त्त) नाम राज्योपभोगसं (?) शयनवाहन वस्त्राभरणेषु इच्छा भिलाषमतिपूर्वकम् ।
तदार्त्त नाम । रौद्रं नाम छेदनदहनताडनबन्धनमरणानुकम्पारहितरागकरणं तत् रौद्रं ध्यानं
नाम । सूत्रार्थमार्गणमहाव्रतभावनापञ्चेन्द्रियोपशमनबन्धमोक्षगमनहेतुचिन्तापूर्वकं धर्मध्यानं
नाम । शुक्लध्यानं नाम इन्द्रियविषयप्रवृत्तमनोवाक् (क्व)य सङ्कल्पनिकृ (वृ)ता (त्था)-
त्मकं मोक्षकरणं शुक्लध्यानमिति । एतदेवाह-

राज्योपभोगशयनासनवाहनेषु
स्त्रीगन्धमाल्यमणिरत्नविभूषणेषु ।
इच्छाभिलाषमतिमात्रमुपैति मोहात्
ध्यानं तदार्त्तमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥
संछेदनैर्दहनताडनमारणैश्च
बन्धप्रहारदर्शनैश्च विकर्तनैश्च ।
यस्येह रागमुपजा (या)ति न चानुकम्पा
ध्यानं [च] रौद्रमिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
सूत्रार्थमार्गणमहाव्रतभावनानि
पञ्चेन्द्रियोपशमनानि दया च भूते ।
बन्धप्रमोक्षगमना गतिहेतुचिन्ता
ध्यानं सुधर्ममिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
यस्येन्द्रियाणि विषयेषु निर्वात्तितानि
सङ्कल्पकल्पमविकल्पविकारदोषैः ।
योगैस्त्रिभिस्त्वहरहर्निभृतान्तरात्मा

ध्यानं तु शुक्लमिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञा :॥
 आर्ते तिर्यग्गतिस्तथा (?) गतिरधो ध्याने तु रौद्रे सदा
 धर्मे देवगतिः शुभं च हि फलं शुक्ले च जन्मक्षयं(यः) ।
 तस्माद् व्याधिरुज्जान्तके हितकरे संसार निस्तारके
 शुक्लध्यानवरे रजःप्रशमने कुर्वन्तु यत्नं बुधाः ! ॥
 एतानि चत्वारि ध्यानानि ॥

(२०) द्विविधो व्युत्सर्गः । क्तमः ? । बाह्योऽन्तरश्चेति । बाह्यो नाम सर्वा-
 रम्भपरित्यागः । अभ्यन्तरो रागद्वेषमोहादीनां परित्यागः । इत्येवं द्विविधो व्युत्सर्गः ।
 इत्यर्हत्प्रवचने द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

तृतीयोऽध्यायः

त्रिविधः कालः । षट्(६)विधः कालसमयः । त्रिविधोलोकः । अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्राः ।
 पञ्चदेश क्षेत्राणि । चतुर्न्निशद्वर्षधरपर्वताः । पञ्चदश कर्मभूमयः । त्रिंशद् भोगभूमयः । सप्त
 धर्मभूमयः । सप्तैव च महानरकः । चतुर्दश कुलकराः । चतुर्विंशतितीर्थकराः । नव
 बलदेवाः । नव वासुदेवाः । नव प्रतिवासुदेवाः । एकदश रुद्राः । द्वादश चक्रवर्तिनः । नव
 निधयः । चतुर्दश खानि । द्विविध(ः) पुद्गलः ॥

इति अर्हत्प्रवचने तृतीयं सूत्रम् ॥

(१) त्रिविधः कालः । क्तमः ? । अतीतोऽनागतः वर्तमानश्चेति त्रिविधो(धः)
 कालः ॥

(२) षट्(६)विधः कालसमयः । क्तमः ? । सुषमसुषमः । सुषमः ।
 सुषमदुःखमा(मः) । दुःखमः(म)सुखमः । अतिदुःखमः । इत्येष षड्विधः कालसमयः ॥

(३) त्रिविधो लोकः । क्तमः ? उर्ध्वलोकः । अधोलोकः । तिर्यग्लोकः ।
 इत्येष त्रिविधो लोकः ॥

(४) अर्द्धतृतीया द्वीपसमुद्राः । क्तमाः ? । जम्बूदीपः लवणसमुद्रः ।
 धातु(त)कीखण्डः । कालोदधिसमुद्रः । पुष्करार्द्धं चेत्येते अर्द्धतृतीया द्वीपसमुद्राः ॥

(५) पञ्चदश क्षेत्राणि । क्तमानि ? । पञ्च भरतानि । पञ्च विदेहानि । पञ्च
 ऐशवतानि । एतानि पञ्चदश क्षेत्राणि ॥

(६) विंशति(ः) वर्षाः । क्तमाः ? । पञ्च हैमवताः । पञ्च हरिवंसाः (वर्षाः) ।
 पञ्च रम्यकाः । पञ्च हैरण्यवताः । इत्येते विंशतिवर्षाः ॥

(७) चतुस्त्रिंशद्वर्षधरपर्वताः । क्तमा : ? पञ्च हिमवन्तः । पञ्च महाहिमवन्तः । पञ्च निषध(धा)ः । पञ्च नीला(:) । पञ्च रुक्मिणः । पञ्च शिखरिणः । चत्वार इषुकारपर्वताः॥

(८) पञ्चदश कर्मभूमयः । क्तमा : ? । पञ्च भारतिकाः । पञ्चे ऐरावतिकाः । पञ्च महावैदि(देहि)काः । पञ्चोत्तरकौरविकाः । पञ्च देवकौरविकाः ।

[अत्रैवं पाठः सम्भाव्यते- " पञ्चदश कर्मभूमयः । क्तमाः ? । पञ्च भारतिकाः । पञ्च ऐरावतिकाः । पञ्च महावैदेहिकाः । एताः पञ्चदश कर्मभूमयः ॥

त्रिंशद् भोगभूमयः । क्तमाः ? पञ्च हैमवताः । पञ्च हारिवर्षाः । पञ्च राम्यकाः । पञ्च हैरण्यवताः । पञ्च देवकौरविकाः । पञ्चोत्तरकौरविकाः ।] एतास्तृंस(त्रिंश)द् भोगभूमयः ॥

(९) सप्त धर्मभूमयः । क्तमाः ? । रत्नप्रभा । स(श)र्कराप्रभा । वालुकप्रभा । पङ्कप्रभा । धूमप्रभा । तमप्रभा । महातमप्रभा । एता(:) सप्त धर्मभूमयः ॥

(१०) सप्त महानरकाः । क्तमाः ? । कालः । महाकालः । रौरवः । महारौरवः । असिपत्रवनम् । कूटशाल्मलिः । कुम्भीपाकश्चेति । एते सप्त महानरकाः ॥

(११) चतुर्दश कुलकराः । क्तमाः ? सनुमतिः(?) प्रश्रुतिः । क्षेमकरः । क्षेमन्धरः । सीमङ्करः । सीमन्धरः । विमलवाहनः । चक्षुष्मान् । यशस्वी । अभिचन्द्रः । चन्द्राभः । प्रसेनजित् । मस्देवः । नाभिश्चेति । एते चतुर्दश कुलकराः ॥

(१२) चतुर्विंशति तीर्थकराः । क्तमाः ? । ऋषभः । अजितः । सम्भवः । अभिनन्दः । सुमतिः । पद्मप्रभः । सुपार्श्वः । चन्द्रप्रभः । पुष्पदन्तः । शीतलः । श्रेयांसः । वासुपूज्यः । विमलः । अनन्तः । धर्मः । शान्तिः । कुन्थुः । अरुः । मल्लिः । मुनिसुव्रतः । नमिः । अरिष्टनेमिः । पार्श्वः । वर्धमानश्चेति । एते चतुर्विंशतितीर्थकराः ॥

(१३) नव बलदेवाः । क्तमाः ? । विजयः । अचलः । सुधर्मः । सुदर्शनः । नन्दकः । नन्दिमित्रः । रामः । पद्मश्चेति । एते नव बलदेवाः ॥

(१४) नव वासुदेवाः । क्तमाः ? । त्रिपिष्ठः । द्विपिष्ठः । स्वयम्भूः । पुस्वोत्तमः । पुस्वसिंहः । पुस्वपुण्डरीकः । दत्तः । नारायणः । विष्णुश्चेति । एते नव वासुदेवाः ॥

(१५) नव प्रतिवासुदेवाः । क्तमाः ? । अध्वग्रीवः । तारकः । मेस्कः । निसु(शु)म्भः । बलिः । प्रह्लादः । मधुकोटकः । रामणः । जरासिन्धुश्चेति । एते नव प्रतिवासुदेवाः ॥

(१६) एकादश रुद्राः । क्तमाः ? । भीमावलिः । जितशत्रुः । रुद्रः । विश्वानलः । सुप्रतिष्ठः । अचलः । पुण्डरीकः । अजितधरः । अजितनाभिः । प्रढालः । सातक्सुतश्चेति । एते एकदस(श) रुद्राः ॥

(१७) द्वादश चक्रवर्तिनः । क्तमाः ? भरतः । सगरः । मघवा । सनंतकुमारः । शान्तिः । कुन्धुः । अरुः । सुभूमः । पद्मः । हरिषेणविजयः । ब्रह्मदत्तश्चेति । एते द्वादशः । चक्रवर्तिनः ॥

(१८) नव निधय (:) । क्तमाः ? । नैसर्पः । माणवकः । पिङ्गलः । पाण्डुकः । कालः । महाकालः । पद्मः । शङ्खः । सर्वरत्नश्चेति । एते नव निधयः ।

(१९) चतुर्दश रत्नानि । क्तमानि ? चक्रं । छत्रं । चर्म । मणिः । काकणिः । खड्ग । दण्डः । हयः । गजः । सेनापतिः । उपरोहितः (पुरोहितः) । ग्र(गृ)हपतिः । स्थपतिः । कन्याश्चे(चे)ति । एवं चतुर्दश रत्नानि ॥

(२०) द्विविधः पुद्गलः । स्कन्धः । परिमाण (परमाणु) श्वेत्येष द्विविध (:) पुद्गलः ॥
इत्यर्हत्प्रवचने तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

देवाश्चतुर्णिक्त्रायाः । भवनवासिनो दशविधाः । व्यन्तरा (अ)ष्टविधाः । ज्योतिष्काः पञ्चविधाः । वैमानिका द्विविधाः । कल्पस्थितिका अहमिन्द्राश्चेति । [पञ्चानुत्तराः ।] पञ्च जीवगतयः । षट् पुद्गलगतयः । अष्टविधश्चात्मसद्भावः । पञ्चविधं शरीरम् । अष्टगुणा रिद्धिः पञ्चेन्द्रियाणि । षट् लेस्याः (श्याः) । द्विविधं शीलम् ।

इत्यर्हत्प्रवचने चतुर्थं सूत्रं समाप्तम् ॥ ॥

(१) देवाश्चतुर्निकायाः । क्तमाः ? । भवनवासिनो (नः) । व्यन्तराः । ज्योतिष्काः । वैमानिकाः । एते चतुर्निकायाः ॥

(२) भवनवासिनो दशविधाः । क्तमाः ? असुरकुमारः । नागकुमारः । सुवर्णकुमारः । अग्निकुमारः । वायुकुमारः । स्तनितकुमारः । विद्युत्कुमारः । उदधिकुमारः । द्वीपकुमारः । दिक्षु (क्) कुमारः । एते भवनवासिनो दशविधाः ॥

(३) व्यन्तरा [अ]ष्टविधाः । क्तमाः ? । किवरः । किम्पुल्लः । महोरगः । गन्धर्व्वः । यक्षः । राक्षसः । भूतः । पिशा (शा) चाश्चेति । एते व्यन्तरा (अ)ष्टविधाः ॥

(४) ज्योतिष्काः पञ्चविधाः । क्तमाः ? सूर्य (१) चन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्र प्रकीर्णकर्तारकाश्चेति । एते ज्योतिष्काः ॥

(५) वैमानिका द्विविधाः । कल्पस्थितिक अहि(ह)मिन्द्राश्चेति । कल्पस्थिति (कः) षोडस(श)विधा । कल्पिष्ठः । सु(शु)क्रः । महासु(शु)क्रः स(श)तारः । सहस्रारः । आणतः । प्राणतः । आरणः । अच्युतकश्चेति । एते कल्पस्थितिकः ॥ अहमिन्द्रा नव (?दश)विधा । क्तमाः ? प्रथमा(म)प्रथमग्रैवेयकविमानवासिनः । प्रथममध्यमग्रैवेयकविमानवासिनः । प्रथमउपरिमग्रैवेयकविमानवासिनः । मध्यमप्रथमग्रैवेयकविमानवासिनः । मध्यममध्यमग्रैवेयकविमानवासिनः । मध्यमउपरिमग्रैवेयकविमानवासिनः । उपरिमप्रथमग्रैवेयकविमानवासिनः । उपरिममध्यमग्रैवेयकविमानवासिनः । उपरिमउपरिमग्रैवेयकविमानवासिनः । अनुत्तरविमानवासिनश्चेति । एते अहमिन्द्रा । नव (दश ?) विधाः ॥

नवानुदिसगाच्चय(?) कथ्यते ।-

"लच्छी अलच्छी मालिनी वैरे वैरोचने च बोधव्वा ।

सोमो य सोमरूप अके फलिहे य आइच्चो ॥"

एते नवानुदिशा : ॥ (?)

(६) पञ्चानुत्तराः । क्तमाः ? । विजयः । वे(वै)जयन्तः । जयन्तः । अपराजितः । सर्वार्थसिद्धश्चेति । एते पञ्चानुत्तराः ॥

(७) पञ्च जीवगतयः । क्तमाः ? । नरकातिः । तिर्य(ग्)गतिः । मनुष्यगतिः । देवगतिः श्रुति । चतु(त) । मोक्षगति गतयः संसारभ्रमणहेतुभूताः । पञ्चमी गति(ः) कर्मक्षयजनिता अष्टगुणप्राप्तिहेतुः । एताः पञ्च गतयः ॥

(८) षट्पुद्गलगतयः । क्तमाः ? । पूर्वदक्षिणपश्चिमउत्तर ऊर्ध्वअधस्तिर्य(ग्)-गतिः । एता(ः) पुद्गलगतयः ॥

(९) अष्टविध आत्मसद्भावः । अस्त्यात्मा नित्यः । अनित्यः । अमूर्तः । सरीरः (शरीर ?) अरूपः । अकर्ता । गुणवान् । स(श)रीरगतः । संहरण विसथण(विस्तरण) धर्म(ः) प्रदीपवत् । अनादिबन्धान् बद्धः । तद्विप्रयोगो मोक्षः । इत्येवं अष्टविधो(धः) आत्मसद्भावः ॥

(१०) पञ्चविधं स(श)रीरम् । क्तमाः (मं) ? । औदारिकं । वैक्रियं । आहारकां तैजसं । कर्मणं चेत्येवं पञ्चविधं स(श)रीरम् ॥

(११) अष्टगुणा रिद्धिः । क्तमाः (मा) ? । अणिमा । महिमा । लघिमा । प्राप्ति । प्रागम्यः (प्राकर्म्यं) । इसि(ईशि)त्वं । वसि(शि)त्वं ? कर्मरूपित्वं । सर्व्ववसि(शि)त्वमिति । एषा अष्टगुणा रिद्धिः ॥

(१२) पञ्चेन्द्रियाणि । क्तमानि ? । चक्षुरिन्द्रियं । श्रोत्रेन्द्रियं । घ्राणेन्द्रियं ।

स्सनेन्द्रियं । स्पर्शनेन्द्रियं चेति । एतानि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति ॥

(१३) षट् लेश्याः । क्तमाः? कृष्णलेश्या । नीललेश्या । क(क) पोतलेश्या । तेज(जो)लेश्या । पद्मलेश्या । शुक्ललेश्या । एते षट् लेश्याः ॥

(१४) द्विविधं शीलम् । क्तमाः । (मं) ? । सामायिकवाधिकरणं । केवलज्ञानं चेति ॥

इति अर्हत् प्रवचने चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

[पञ्चमोऽध्यायः]

त्रिविधो योगः । चत्वारः कषायाः । त्रयो दोषाः । पञ्चाश्रवाः । त्रिविधः संवरः । द्विविधा निज्जरा । पञ्च लब्धयः । चतुर्विधो बन्धः । पञ्च बन्धहेतवः । अष्टौ कर्माणि । द्विविधो मोक्षः । चत्वारो मोक्षहेतवः । त्रिविधो मोक्षमार्गः । पं [च] विधा निर्गन्थाः । त्रिविधा (ः) सिद्धा (ः) । दादश सिद्धस्यात्(नु)योगद्वाराणि । अष्टौ सिद्धगुणाः । द्विविधा (ः) सिद्धाः । वैराग्यं च ॥

इति अर्हत्प्रवचने पञ्चमसूत्रम् ॥

(१) त्रिविधो योगः । क्तमः ? मनोयोगः । वाग्योगः । क्तययोगश्चेति । इत्येष त्रिविधो योगः ॥

(२) चत्वारः कषायाः । क्तमाः ? क्रोधकषायः । मानकषायः । मायाकषायः । लोभकषायश्चेति । एते चत्वारः कषायाः ॥

(३) त्रयो दोषाः । क्तमाः ? । रगद्वेषमोहाश्चेति । एते त्रयो दोषाः ॥

(४) पञ्चाश्रवाः । क्तमाः ? हिंसाश्रवः । अनृताश्रवः । स्तैन्याश्रवः । अब्रह्मचर्याश्रवः । परिग्रहाश्रवेत्येते पञ्चाश्रवाः ॥

(५) त्रिविधः संवरः । क्तमः ? । क्तयसंवरः । वाक् संवरः । मनःसंवरश्चेति । एष त्रिविधः संवरः ॥

(६) द्विविधा निज्जरा । क्तमा ? । ज्ञाननिज्जरा । तपोनिज्जराश्चे (चे)रति ॥

(७) पञ्च लब्धयः । क्तमाः ? । दानलब्धिः । लाभलब्धिः । भोगलब्धिः । उपभोगलब्धिः । वीर्यलब्धिः । एताः पञ्च लब्धयः ॥

(८) चतुर्विधो बन्धः । क्तमः ? । प्रकृतिबन्धः । स्थितिबन्धः । अनुभागबन्धः । प्रदेशबन्धः । एष च (च)तुर्विधो बन्धः ॥

(९) पञ्चबन्धहेतवः । क्तमाः ? । मिथ्यादर्शनं । अविरतिः । प्रमादः । कषाय(ः) । योगश्चेति पञ्च बन्धहेतवः ॥

(१०) अष्टौ कर्माणि । क्तमानि ? । ज्ञानावरणीयं । दर्शनावरणीयं । वेदनीयं । मोहनीयं । आयु(ः) । नाम । गोत्रं । अन्तरायश्चेति ॥ यस्योदयात् ज्ञेयं वस्तु न जानाति तत्-
(द्) ज्ञानावरणीय(यं) नाम कर्म । जे(ये)न जीवा(ः) पुण्यपापाश्रवबन्धनिर्जरा मोक्षादिलक्षणान् सर्वभावं(वान्)न पश्यति(न्ति) तद्दर्शनावरणीयं नाम कर्म । यस्योदयात्(त्) स(शा)रीरं मानु(न)सं दुःखं उदीर्यते तत्(द्) वेदनीयं नाम कर्म । येन क्रोधलोभमानमायारतिऽरति-
(रत्यरति)शोकभयजुगुप्सादीनि उदीर्यते(न्ते) तत्(द्) मोहनीयं नाम कर्म । येन नर-
कतिर्यग्मनुष्यामरेषु दीर्घं ह्रस्वं वा कालं तिष्ठति तदायुर्नाम कर्म । येनाङ्गप्रत्यङ्ग स(श)रीरं संस्थानं विरूपं स्वरूपं वा निवर्तयति तत्राम कर्म । येन तिर्यग्मनुष्यामरेषु उच्चं नीचं वा स्थानं निवर्तयति तदाऽन्तरायं (तद् गोत्रं) नाम कर्म । येन दानलाभभोगोपभोगवीर्यानि(णि) नोत्पद्यन्ते तदन्तरायं नाम कर्म ॥ अत्र श्लोकः -

यस्योदयेन जीवो जीवा विज्ञेय कर्म शुभाशुभम् । (?)

ज्ञानावरणमाख्यातं सर्वज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

यस्योदयात् सा(दयवशा)ज्जीवो भावाभावं न पश्यति ।

दर्शनावरणं प्राहुः सर्वज्ञा मुनिसत्तमाः ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं वेदयन्ति हि येन ता(ते)

वेदनीयं तदित्याहुः सर्वज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥

कषाया नोकषायाश्च मिथ्यादर्शनमेव च ।

मोहनीयं तदित्याहुः सर्व(ज्ञा)स्तत्त्वदर्शिनः ॥

जायते मृ(मि)यते चैव जीवा [य]स्योदयेन त्(तत्) ।

आयुष्यं नाम तत् कर्म प्राहुरेव मनीषिणः ॥

स्वरूपो[वा] विरूपो वा सुभगो दुर्भगोऽपि वा ।

कर्मणा जायते येन नामकर्म(र्म) तदुच्यते ॥

जघन्यमथवा श्रेष्ठं येन गोत्रमवाप्यते ।

ऐश्वर्यं प्रेष्यभावश्च गोत्रकर्म तदुच्यते ॥

येन लाभो न[ल]भ्येत कर्मकर्मार्थसंचितः ॥ (?)

न चोपभु(भुं)क्ते संप्राप्तः अन्तरायः स उच्यते ॥

सु(शु)भानां कर्मणां हेतुः सु(शु)भ एव स्मृतो बुधैः ।

अशुभानां चाशुभः प्रोक्त(त्ते) जिनेन्द्रैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(११) द्विविधो मोक्षः । क्तमः? । देशमोक्षः । सर्व्वमोक्षश्चेति ।

देशमोक्षोनाम सासन(सास्वादन?) सम्यग्दृष्ट्यादिसयोगकेवलिपर्यन्तः । सर्व्वमोक्षो नाम अजो(यो)गकेवली सिद्धश्चेति ॥

(१२) चत्वारो मोक्षहेतवः । क्तमाः ? । सम्यग्दर्शनं । सम्यक्(ग)ज्ञानं । सम्यक्चारित्रं । सम्यक् तपश्चेति ॥

(१३) त्रिविधो मोक्षमार्गः । क्तमः ? । सम्यग्दर्शनं । सम्यग्ज्ञानं । सम्यक् चारित्रमिति ॥

(१४) पञ्चविधा निर्ग्रन्थाः । क्तमाः ? । पुलाकः । बकुस(श)ः । कुसी(शी)लः । निर्ग्रन्थः । स्नातकश्चेति ॥ यः स्थित्यादिकरणकारणोद्युक्तः मार्गप्रभावकः सप्रतिक्ररी प्रशस्तवचनःकुशलः सर्व्वज्ञप्रतिष्ठापनः पूजादीनां कर्ता करयिता च स पुलाक्रे नाम । यो मतिश्रुतप्रतिपादनमार्गप्रभावना(नो)द्युक्तः अर्हन्सु(त् शु)द्धसीलः(शील)कथाभिलो- (लौ)कपरिपाटी प्रथमानुयोग वाचकः यथाशक्ति तपस्त्यागकर्ता विनयशीलो अन्य(न्यं) समुपदिश्य प्रवर्तकः अर्हदाचार्यबहुश्रुत प्रवचनं(न) भक्ति स्तुतिवन्दनालोचनप्रतिक्रमण- क्तयोत्सर्गाणां करकः सुप्रसन्न(ः) परिहारसंज(य)मधरः स एष बपु(कु)शो नाम । ईषत्पण्डितशीलः कुशीलः दयापरः परमकरुणिकः सर्व्वभूतमैत्रीपरगणः अत्यन्तसूक्ष्म सा(स)म्परायसंज(य)मधरः द्वादशाङ्ग चतुर्दशपूर्व्वपारगः घोरवीरतपश्च[र]णोद्युक्तः स एष कुशीलो नाम । बाह्याभ्यन्तरग्रन्थार्थपरित्यागी । बाह्यपरिग्रहः क्षेत्रव(वा)स्तुहिरण्यधनधान्य- कुप्यपसु(शु)पाल्यपुत्रदाराभिः । अभ्यन्तरप(रि)ग्रहः क्रोधमानमायालोभमात्सर्यक्त्रेड(डा)- रतिशोकभयजुगप्साहास्यप्रमत्तयोगप्रत्याख्यानहिंसानृतस्तेयमैथुनपरिग्रहादिग्रन्थपरित्याग- शीलः । चतुर्ज्ञानसम्पन्नो लब्धिप्राप्तः शुक्लध्यानपरः निर्ममो निरहङ्कारः उत्तमसंज(य)मधरः विशुद्धलेख्यः स एष निर्गन्थो नाम । परमेश्वरः सर्व्वज्ञो लोकालोकविचारकः चतुस्त्रिंशदतिशयलब्धिप्राप्तः अष्टमहाप्रातिहार्यसमन्वितः स एष स्नातक्रे नाम । एते पञ्चविधा निर्ग्रन्थाः ॥

(१५) त्रिविधाः सिद्धाः । क्तमाः ? । क्षेत्रसिद्धाः । कालसिद्धाः । भावसिद्धाश्चेति । तत्र ये पञ्चदशकर्मभूषिषु जाता ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकेषु सिध्यन्ति ते क्षेत्रसिद्धाः । ये उत्सर्पिण्यो (प्यां ?) जाताः तीर्थेषु एकसमयसिद्धा द्विसमयसिद्धा(ः)तु(त्रि)चतुरसंख्येय-

समयसिद्धाः ते कालसिद्धा नाम । ये अष्टविधकर्मविनिर्मुक्ताः (ः) सिद्धि प्राप्ताः ते भावसिद्धा नाम । एते त्रिविधाः (ः) सिद्धाः ॥

(१६) द्वादश सिद्धस्यानुयोगद्वाराणि । क्तमानि ? । कलो(लः) । गतिः । लिङ्गः(ङ्गम्)तीर्थ(म्) । चारित्रः(त्रं) । प्रत्येकबुद्धः । बोधितबुद्धः । ज्ञानावगाहनं (ज्ञानम् । अवगाहना ।) अनांतरं (अन्तरं) । संख्याअल्पबहुत्वतश्चेति(त्वं चेति) । एतानि द्वादश सिद्धस्यानुयोगद्वाराणि॥

(१७) अष्टौ सिद्धगुणाः । क्तमाः ? । अनन्तदर्शनं । अनन्तज्ञानं । अनन्तवीर्यं । अनन्तसुखं । सूक्ष्मत्वं । अनन्तावगाहः । अग(गु)रूल्हु(घु)त्वं । अव्याबाधश्चेति । एते अष्टगुणाः ॥

(१८) द्विविधा(ः)सिद्धाः । क्तमाः ? । मोहान्तराय [ज्ञान] दर्शनावरणीयक्षयात् कैवल्यप्राप्तिसिद्धाः । आयुर्नामगोत्रवेदनीयक्षयात् स्नातकसिद्धाश्चेति ॥ तत्र मोहो नाम द्विविधः । चारित्रमाह(हो) दर्शनमोहश्चेति । चारित्रमोहक्षयात्(द्) वीतरगो भवति । दर्शनमोहक्षयात् सम्यग्दृष्टिर्भवति । अन्तरायक्षयात्(द्) दिव्यानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याण्युत्पद्यन्ते । ज्ञानावरणीयक्षयात् सर्वज्ञो भवति । दर्शनावरणीयक्षयात् सर्वदर्शी भवति । आयुष्यकर्मक्षयात्(द्) जन्ममरणव्याधिनिर्मुक्ते भवति । नामकर्मक्षयात्(द्) औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकर्मणशरीरं(र)तत्त्वविनिर्मुक्ते भवति । आकास(श)-वदमूर्तश्चक्षुरग्राही ज्योजावध(?) रूपो भवति । गोत्रकर्मक्षयात् सदेवासुरमनुष्यलोकस्थोत्तमस्थानं प्राप्नोति । वेदनीयकर्मक्षयात् सुखदुःखाभ्यां विनिर्मुक्ते भवति । केवलमव्याबाधं सम्प्राप्तो भवति । लोकग्रे प्रतिष्ठितो अदेही शाश्वतो वक्त्रे(मुक्त्रे) अमरो अजरो निरंजनो भवति । एते षट् (? द्वि)विधाः सिद्धा भवन्ति ॥

इत्यर्हत्प्रवचने पञ्चमोऽध्याय समाप्तः ॥

मङ्गलं महाश्रीः ॥ ॥

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशताब्दी स्मृति
शिक्षण-संस्कार निधिनां प्रकाशनां

त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितमहाकाव्य-ग्रन्थ १ (पुनर्मुद्रण)	संपा. मुनि चरणविजयजी	१९८७
”	ग्रन्थ २	
Studies in Des'ya Prakrit	संपा. मुनि पुण्यविजयजी H. C. Bhayani	1988
हेमसमीक्षा (पुनर्मुद्रण)	मधुसूदन मोदी	१९८९
हेम स्वाध्यायपोथी (डायरी)	सं. मुनि शीलचन्द्रविजय	१९८९
हेमचन्द्राचार्यकृत अपभ्रंश व्याकरण (सिद्धहेमगत) (द्वितीय संस्करण)	संपा. हरिवल्लभ भायाणी	१९९३
विजयपालकृत द्रौपदीस्वयंवर (पुनर्मुद्रण)	आद्य संपा. जिनविजयजी मुनि	१९९३
कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य स्मरणिका	संपा. शान्तिप्रसाद पंडया	१९९३
अनुसंधान-१ (अनियतकालिक)		१९९३
” २-३-४		१९९४
अपभ्रंश व्याकरण (हिन्दी अनुवाद)	प्रा. विन्दु भट्ट	१९९४
आवश्यक-चूर्ण	संपा. मुनि पुण्यविजयजी	मुद्रणाधीन
प्रबंधचतुष्टय	सहायक रूपेन्द्रकुमार पगारिया	
	संपा. रमणीक शाह	१९९४

नेमिनंदन ग्रंथमाळानां हमणांनां प्रकाशन

अलंकारनेमि	मुनि शीलचन्द्रविजय	१९८९
हेमचन्द्राचार्यकृत महादेववत्रीशी-स्तोत्र	संपा. मुनि शीलचन्द्रविजय	१९८९
श्रीजीवसमास-प्रकरण टीकाकार मलधारी		
हेमचन्द्रसूरे	संपा. मुनि शीलचन्द्रविजय	१९९४
” (गुजराती अनुवाद)	चं. ना. शिनोरवाला	१९९४

प्राप्तिस्थान : सरस्वती पुस्तक भंडार, हाथीखाना, रतनपोल, अहमदाबाद-३८०००१